7974
9.497.1

223 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 223

СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ

Срба, Хрвата и Словенаца

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ТРЕЋА

БИБЛИОТЕКА
ГБ 41
АРАНБЕЛОВИЧ

Сигнатура

7974

~~508~~

9.497.1

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ

Презиме и име писца,

Јовановић Јован

НАСЛОВ ДЕЛА

Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенија

Место и год издања

Београд 1930.

Број карте читаоца	Датум враћања	Примедба	Број карте читаоца	Датум враћања
91	15/I			
026	2. X			
728	24. VI			
103	8. VII			

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

35
7
ж

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXXIII. БР. 223.

СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ

СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

НАПИСАО
ЈОВ. М. ЈОВАНОВИЋ

КЊИГА ТРЕЋА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
Бр. 7974
Струка 9.497.1

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ЛЕСКОВЦА
Бр. 5081
Одељење Е Струка VIII

БЕОГРАД 1930.
ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА", АНЂЕЛКОВИЋ
Телефон 14-40 Усночка 4

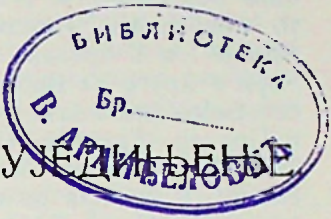

ОСЛОБОЂЕЊЕ и УЈЕДИЊЕЊЕ

1. Пробој Солунског фронта и Бугарска.

На Солунском фронту је дуже времена било затишје. Од маја 1917. до септембра 1918. било је чарки и рововских борби, а било је и других промена свакојаких врста. Командант савезничких војскй Сарај, сада већ покојни, из политичких разлога замењен је генералом Гијома, а за начелника српске Врховне Команде дошао је војвода Мишић место Бојовића. Генерал Гијома је пред пробој Солунскога Фронта био замењен генералом Франше д' Епереом, који, сагласно са српском командом, наређује да се изврши 14. септембра напад на фронту српске војске, између Сушице и Лешнице, и изврши пролом непријатељског фронта на ширини од 30 километара.

Према тој заповести почиње у јутро 14. септембра припрема артиљеријом, а 15. септембра II армија, под командом војводе Степе Степановића, ступа у акцију, и, заједно са француским дивизијама, заузимају прве положаје непријатељске Ветерник, Кравицу, Соко и прву рововску линију на одређеном фронту. Сутра-дан, 16. септембра, удара се на другу линију непријатељских ровова; после упорнога отпора војска пробија и другу линију, Југословенска дивизија заузима на јуриш Козјак, који је узиман двапут. И 17. и 18. септембра се настављају успешна продирања готово на читавој непријатељској линији. Улази у дејство сада и коњица, непријатељ се почиње колебати; не може више да поврати своје јаке положаје. Узалуд пристижу

нова појачања, 19. септембра, и чине покушаје за то повраћање. Иницијатива је у нашим рукама. Армије I и II прелазе у гоњење; једна ка Црној Гори а друга ка Вардару и за два дана — 20. и 21. септембра, пресеца комуникације Ђевђелија—Скопље и Прилеп—Градско. Пробој је извршен толико дубоко да је почело повлачење у нереду. Бугари и Немци су журили да им се не пресече отступница преко Прилепа и Велеса. Напад извршен на фронту према Дорјану имао је, исто тако, успеха. Сад већ не бива речи о неком устављању савезничких војскй. Септембра 22. I армија наставља напредовање Прилеп—Дреново—Градско; II армија узима Криволак, а коњица гони Бугаре ка Штипу; 23. септембра Градско и Дреново прелазе у српске руке, а на тај начин и комуникације Скопље Солун и Прилеп—Велес. Следећа два дана Штип, Велес, Овче Поље, а 26. септембра бугарски командант генерал Тодоров тражи обуставу непријатељства за 48 сахата, али бива одбијен и упућен да тражи мир редовним путем. Напредовање је трајало непрекидно следећих дана; српске трупе су дошле на домак српско-бугарске границе, због тога 29. септембра Бугари траже мир; све пре него улазак српске војске у Софију, и 29. септембра 1918. у поноћ примирје се потписује, а 30. септембра у подне обустављају се дања непријатељства.

Кад је разоружана бугарска војска, која је силазила из Тетова и Скопља у Куманово, онда је 3. октобра почето гоњење аустро-немачких трупа, које су отступале ка Нишу. Једна војска наступа ка Врању долином Јужне Мораве, а друга долином Ветернице ка Лесковцу. Француска коњица 6. октобра гони непријатеља ка Пироту, а српска узима Грделицу, и онда редом падају Лесковац, Куршумлија, и друга места. После пет дана улази у Ниш I армија, која је под Нишем имала да уклони још три дивизије аустро-немачке и уклонила их, па се упутила у Алексинац, који пада кад и Пирот у руке савезничке, а затим, једна по једна варош прелази из аустро-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

немачких у српске руке; Књажевац, Крушевац, Ђаковица, Призрен, Пећ и тако редом. На дан 1. новембра 1918., ушла је I армија у Београд. Јадранске трупе, формиране од Југословенске дивизије, у ово време пошле су да узму Бар и Скадар, и оне су то и учиниле на дан 31. октобра.

И тако су 3. новембра 1918. Србија и Црна Гора биле потпуно ослобођене Аустро-Немаца и Бугара.

Ненавикнути на дуге напоре, Бугари су још од пада Битоља осећали да се треба мирити са судбином. И зато је прво промењена влада Радословова. Чим је образована влада Малинова, послати су нарочити људи у Холандску да траже додир с Енглеском. Енглези су их, иако још увек наклоњени Бугарима, одбили. Докле Бугарска не докаже да је потпуно напустила досадашњу политику не може се са њом разговарати. Услови за мир: 1) протеривање краља Фердинанда и његове породице; 2) потпун прекид са Немачком; 3) установа потпуно демократске владе; 4) Балкански Савез под заштитом Великих Сила и Северне Америке; — така је била порука из Лондона софиској влади. У то је дошла и офанзива на Солунском фронту, која је на положајима Добро Поље решила капитулацију Бугарске пре њених савезника и пре каквог обимнијега покушаја да поправи свој положај на фронту.

Око овога слома бугарске војске водили су се и још се воде спорови између бугарских и немачких команданата из 1918. Генерал-квартирмајстор Ерих Лудендорф каже, да Бугари „не говоре истину када данас, да прикрију свој пораз, говоре како су ме обавестили да су се у бугарској војсци образовали совјети. Лажу Бугари, тако исто, да ми нисмо испунили своју обавезу предвиђену у конвенцији да оставимо шест дивизија на бугарскоме фронту. Конвенција се тицала напада на Србију 1915., и у августу 1916. је била једна дивизија у Македонији. Конвенција је престала да важи од онога дана када је створен заједнички Генерални Штаб у 1916. Противничке силе су биле једнаке; грчка војска није

имала ратног искуства, а и по унутрашњем расположењу није била на страни наших непријатеља. Бугарска војска се дуго одмарала. Она је била у положају да прикупи своје снаге, и требало је да нама помогне а не од нас да тражи помоћ Главни немачки штаб је знао да се бугарска војска налази у лошем стању, али је веровао да ће она издржати намеравани напад само ако хоће. Очекивали смо местимичне неуспехе али не и распадање бугарске војске". И фелдмаршал Хинденбург је потврдио ово казивање Лудендорфа односно немачких обавеза. Лудендорф је, међутим, још тврдио „да бугарска влада није ништа учинила, ни да подигне дух у војсци и у народу за рат, ни да учврсти дисциплину, него је оставила слободно поље непријатељскоме утицају и трпела да се прави свакојака пропаганда противу нас. Новац наших непријатеља учини све; војска, која се враћала у Софију, имала је пуне џепове новаца. Ето, у томе лежи узрок за пораз Бугарске."

Бугарски официри из Врховне Команде одбијали су овакве оптужбе. Они тврде: да је пробој на Добром Пољу био одавно предвиђан, да су Немци преварили Бугаре не пославши довољно војске на фронт (12 дивизија како је предвиђено) од 350 километара. Они се бране да је бугарска војска била гола, боса, и гладна; војници су тада добијали само 5—600 грама рђава хлеба. Врховна Команда и влада Радославова знале су каква су расположења и стање у војсци, али као да нису знали шта треба да се ради да се то спречи и дух ојача. У марту месецу 1918. није се могло прићи офанзиви зато што је баш тај дух био слаб. У мају су Бугари напустили јако утврђене позиције код Јаребица и нису смели ни мислити на офанзиву; извештаји команданата су били обеспокојавајући: ако се пође у напад могу се изгубити и садашњи положаји; V дивизија је деморалисана, број дезертера се повећава из дана у дан. Да је у мају и јуну почела офанзива слом би већ тада био готов. И тако је ишло

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
ЛЕСКОВАЦ

све горе. Врховна Команда је добивала саопштења да ће војници побацати пушке и ићи кућама сами, ако се до 15. септембра не закључи мир. Војници, који су долазили на отсуство у Бугарску, говорили су да више неће пристати да иду у напад, него ће бранити положаје, јер им је додијало ратовање. Многи подофицири, официри и војници су били изгубили и физичку и душевну снагу у лето 1918., као и аустро-немачки војници, те се ни на мир без победе, а камо ли на победу, није могло ни мислити. Слом бугарске војске није проузрокован издајством њеним, кажу њени одговорни команданти, слом је извршило неверовање у победу Централних Сила, рђава унутрашња управа у Бугарској, управа грађанска и војничка. Слом је, најзад, помогло и немачко мешање у бугарско командовање на Солунскоме фронту на коме ће Добро Поље остати за савезничку војску симбол победе, а за бугарску војску симбол пораза.

Још од краја августа 1918. стизале су неповољне вести из бугарских логора у Софију. Влада софиска је одмах почела тражити додира са Тројним Споразумом за одвојени мир. Краљ Фердинанд није веровао својој влади, и у часу ових преговора пошао је у Маћедонију да се лично увери каква су расположења и код команданата бугарских и немачких. Од 20. до 23. септембра он хода од штаба до штаба немачких дивизија по Јужној Србији, а за њим јуре депеше из Софије. Министри га зову одмах да се врати у Софију, јер је један део војске деморалисан а други отступа. „Војска више није за рат; ако се рат продужи још недељу дана биће горе. Стање врло озбиљно, на помоћ савезника се не може рачунати. Хинденбург одговара: браните се својим снагама и ми се горе једва држимо. Зато је потребно да се вратите што пре и сазовете Крунски Савет да реши цело питање.“

Краљ се вратио два дана по пријему позива своје владе у Софију; најпре је примио немачкога посланика, а затим сазвао Крунски Савет. У овоме

Савету шеф владе и други министри траже да се позову Немачка и Аустрија да траже мир; ако то не ураде да га Бугарска тражи одвојено. Краљ није донео никакву одлуку тога дана; дотле су стизале све неповољније вести: Врховна Команда се растурила, друга армија, на коју остаде сва нада, осипа се. Влада, не чекајући одлуку Крунскога Савета, одлучи да шаље у Солун преговараче за примирје, а преко америчког претставника, можда и по његовом предлогу, и понуду за мир у Вашингтон. Краљ се није на ово наљутио, њега је наљутило што су изабрани делегати А. Љапчев, С. Радев и генерал Луков без његова одобрења. Сад је и он добио вести од Врховне Команде; расуло је готово потпуно у редовима војске, на њу више не треба рачунати; треба предузети мере да се војници, распуштени, гладни, и љути, не одају на пљачку и на буне по земљи, враћајући се кућама.

У овај час долази и одговор из Главне Команде солунске савезничке војске: „Не могу да одобрим ни примирје ни прекраћивање војне акције. Примићу делегате бугарске владе преко енглеског секретара...“

Око Софије се бије бој. Дезертери се у масама приближују од Ћустендила и Дупнице, палећи и косећи пред собом све који се опиру. У Софији се организује одбрана; у теснацу код Софије, у Владаји, настаје редовна битка. Немци су обећали помоћ Фердинанду, он се осећа јачим због тога, и спрема се да опозове и делегате и њихову мисију из Солуна. Немачки батаљони се спремају да бране и њега и његову престоницу. Берлин је тренутно радостан што се његов савезник одрекао учешћа у захтеву за примирје и мир, и што је казао фон Масову, немачком војном изасланику у Бугарској, који се беше баш тада вратио из Берлина:

— Као Кобург, стављам се под заштиту немачких трупа: ако моја влада и противу моје воље закључи одвојен мир, ја ћу напустити Софију онда

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

кад и немачки претставници, а вратићу се у њу кад буду храбре трупе Кајзерове поново узеле Софију.

У Радомиру је 28. септембра проглашена република; на Двору узбуна; пакују се ствари, укуцавају се сандуци; око двора хода одмереним корацима једна чета Немаца која чува бугарскога краља; а недалеко од Софије стоји краљевски воз под пуном паром за полазак у Беч. У зору 29. септембра води се борба код Кињажева између побуњеника и софиске одбране скрпљене на врат на нос. Праште пушке и митраљези, не зна се на чијој ће страни бити победа. Тек око 11 сахата у вече, пуким случајем, влада Д-р Малинова добија телеграм из Солуна да је примирје закључено и да су непријатељства обустављена. Краљ не спава две ноћи у Двору; он ноћива у своме возу, те о томе сазнаје из прогласа који је влада упутила војсци и народу. Побуњеници су овим догађајима збуњени, и ствар убрзо пође у редован ток. Краљ Фердинанд напушта свој воз и враћа се у Двор, надајући се да је и за њега ствар уређена.

Бугарски делегати, министар финансија Андреја Љапчев и генерал Луков, пред полазак у Солун, добили су наредбу да спрече улаз непријатеља у стару Бугарску, нарочито по сваку цену да спрече улазак Срба и Грка у Бугарску. Делегати су, даље, носили упутства да се врате Србима и Грцима све земље узете 1915—1918., а да светска конференција за мир уреди сва питања на основу предлога Вилсоновога за мир.

Делегатима су се придружили стари непријатељ Срба и Грка: Симеон Радев и нека два америчка службена претставника, Мерфи и Вокр. Чим су дошли у штаб енглеске војске код Кукуша, они су одмах предали једну депешу британској влади, у којој су, мал'те не, оптужени Срби што је Бугарска ушла у Светски Рат. „Народ није желео рат са Србијом, а кад је ушао он је желео да чува само оно што је његово, и што му је Букурешким Уговором отето. Бугарска предаје судбину у руке Сила,

које ратују за слободу и независност малих народа и чекаће са мирном савешћу њихово решење."

Главни командант солунских трупа примио је делегате 28. септембра, не крију̂ћи своје изненађење да види међу њима С. Радева, који је у Букурешту 1914—1916. развијао највећу акцију противу Француза, као посланик Бугарске. Французи су изложили услове примирја у осам тачака, од којих је била најважнија она о заузимању стратегиских тачака у Бугарској као јемство да ће она извршити услове примирја. Одбили су предлог да се у целој Бугарској, у старим границама од 1915., установи чисто бугарска власт, и да се војници, затечени на територији западно од Скопља, не сматрају као заробљеници. У року од месец дана Бугари су морали изгнати аустро-немачке трупе. Савезничке трупе су могле слободно ходати и заузимати стратегиске тачке по Бугарској, а српским и грчким трупама то право није дато.

Цела акција генерала Франше д' Епереа била је управљена на то да се овим уговором (јавним и тајним уговорима) што боље обезбеде савезници од какве преваре и Бугара и њиховога краља. Савезничка Команда у Солуну имала је добра искуства у томе погледу, нарочито са бугарским краљем. „Ви можда нисте више министар у овом часу, говорио је Франше д'Епере; ваш краљ је саопштио Берлину нешто слично. Докле не дође Борис, дотле Савезници не могу имати вере у Фердинанду", то је био смисао разговора у Солуну између њега и бугарских делегата за мир.

Бугарска је морала примити у овоме часу све услове, њој је било главно оно двоје што је горе поменуто: да се поврати ред у границама Бугарске од 1914., а да се не пусте Срби и Грци у Бугарску; све остало је било за њих свеједно.

Краљ Фердинанд је био лишен свакога осећаја свакодневне лојалности; несталан, незахвалан, осветљив. Он је умео да очара, али чар је трајала док је човек био ту, пред њим; чим се удаљио од

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА „ВАЉЕ ДОМАЉОВИЋ" ЛЕСКОВАЦ

њега човеком је овлађавала нека нелагодност, страх. Он није зато никад имао правих пријатеља.

Краљ Фердинанд је мрзео Русију што је на бугарски престо дошао мимо њене воље, и затим, што су му плели замке да га удаље из Бугарске. Ако је примио кумство Русије за свога наследника, то ја чинио из крајње нужде. Са Русијом није хтео ближих веза никада и због Немачке и Аустрије, са којима су га везивали и крв и интереси. Иако су га ове везе чвршће приљубљивале, он је био неповерљив и према Бечу и Берлину, а нарочито није био добро са Виљемом II и Францом Фердинандом. То је било зато што је, — мислио је он — сметао њима, надвисио их својом памећу и гласом у Европи.

Србију није дуго могао да подноси, бојао се њезиних веза са Русијом, њених непосредних акција и за сигурност и Балкану и за његову личну. Противу ње је био и због Маћедоније; он је тражио у своје време автономију Маћедоније, али су противу ње били и Русија и Србија. Не треба мислити да је краљ Фердинанд мислио једино и највише на Маћедонију. Не, његова главна силна жеља била је ући у Цариград, на беломе коњу са крстом у руци, као некада крсташи у име Свега Хришћанства. Зато је он 1912. сву бугарску војничку снагу кренуо на Једрене, ка Цариграду. Ући у њ, по сваку цену, па макар се морао доцније повући из њега, то је била његова главна мисао.

Неврастеничар и потомак многих деспота, Фердинанд није волео политичке партије. Трпео их је, јер му је требало покриће за његов рад. Нарочито није марио напредне политичаре; највише је волео партију народњачку у којој су се скупљале присталице личних режима, они који слушају и имају ипак у народу неког ослонца. Са политичарима је поступао као и са партијама; волео је да о њима каже коју неповољну, и то увек тако да они чују, и преко њихових непријатеља. И тако је дошло у часу ка-

тастрофе 1918., да је уза себе имао само два политичара Васиља Радославова и Д-ра Тончева.

Три дана после закључка примирја у Солуну, састају се шефови свих бугарских партија у Софији. Прво се слушају реферати владе и војске, а у по војничкога реферата упада шеф данашње бугарске владе Љапчев:

— То је прошлост. Ја хоћу да чујем ваше мишљење о нечем другом. На Маћедонију, коју смо ослобађали и пролевали толику крв, ставио сам ја, њено дете, крст... Наша остаје Бугарска, на њу само мислимо. Цар Фердинанд мора дати задовољење бугарском народу...

Ове речи нико не прихвата; мртва тишина у дворани...

— Ја понављам, говори Љапчев, цар Фердинанд мора дати задовољење народу; ја тражим да се сваки од вас изјасни.

Докле је Љапчев тако говорио, дотле је у софиском двору био други озбиљан призор. Претседник владе, не чекајући крај састанка шефова партија и политичара, изашао је пред краља Бугарске, који је, без мало, тридесет и две године владао Бугарском као султан. Малинов је дошао да тражи абдикацију.

— Како су примљени услови примирја од стране шефова партија? пита краљ.

— Величанство, боље би било да се бринете о себи.

— Хоћете ли тиме да кажете оно што сам ја говорио својим министрима када сам их отпуштао?...

— Јесте, само улоге су измењене...

— Нема другога излаза...

— Не бих рекао... Ако хоћете позовите шефове партија, па питајте њих.

Истога дана, 2. октобра, пељају се виђени политичари у софиском Двору. Прву ватру је издржао Тодор Тодоров, вођ народњачке партије, са којим се краљ дуго, жустро и љуто објашњавао.

— Услови су страшни; треба их одбацити,

РАДСКА БИБЛИОТЕКА

још је време. Немци шаљу помоћ, рат треба продужити, говори краљ.

— Нико више неће окренути оружје противу Француза и Енглеза; народ ће се окренути или против владе или ће оружан отићи кући. Шта могу дати Немци: десетак батаљона, па зар са тиме да се ратује? Да се, Ваше Величанство, не боји да ће Немци ударити на Бугарску? Не бих рекао, јер су савезничке војске већ пред Врањом, Немци не могу напред. А сем тога у Немачкој се сада прави права парламентарна влада, у коју улазе и социјалисти, који су увек били против рата... А шта ће бити кад се врате наши војници кућама, незадовољни, огорчени и против владе и круне! Зато би добро било да Ваше Величанство буде готово и на највећу жртву за народ...

— Охо! Ви тражите моју абдикацију? Ко сте ви и ко вам је дао право да будете тако дрски према мени?... Шта сам ја учинио Бугарској да ми тако говорите?

— Величанство, ја сам говорио искрено, открио праву истину, јер је овде реч о народу и о династији...

— Хоћете ли да се споразумете са кнезом Борисом, да ме окујете и пошљете негде у Русију? избацивао је ове страшне речи Фердинанд I, павши на столицу, покривши главу његовим лепим рукама са дугим изоштреним ноктима...

— Па какво сам зло нанео Бугарској, коју служим тридесет и две гоине?... Колико сам непроспаваних ноћи провео бденишући над њеном судбином? Откуд је та црна незахвалност?

Тако се вајкао први цар нове Бугарске пред старим Тодоровом, признајући да је он водио до сада политику Бугарске — и нико више и примајући одговорност за то вођење.

— Па онда, завршио је Тодоров, нашто и даље отезати? Зар хоћете да вам дође народ под прозоре с узвицима: Доле Фердинанд! Верујте, боље је брзи силазак с престола; објаснивши иностран-

ству да нисте хтели издати своје савезнике нити правити мир без њих, ви бисте учинили и себи и земљи добро...

За Тодоровим ређали су се други политичари. Сем Д-ра Радославова, који је водио рат противу Србије 1915—1918. и његова нераздвојног друга Тончева, сви су говорили краљу Фердинанду да иде из Бугарске.

Идуће ноћи будући краљ Бугарске Борис долази Министру Војном и извештава га узбуђен:

— Мој отац се спрема за одлазак. Он се, изгледа, решио да иде, али ми није ништа рекао.

Претседник владе покушава 3. октобра да уђе код Краља; једанпут, двапут, не пуштају га унутра — трећи пут улази силом пред разјареног човека.

— То ми је хвала, мени, који сам цео век радио само за добро отаџбине. Ја сам дигао ову сељачку државу, направио јој путеве, дао јој жељезнице, мостове, пристане. И дању и ноћу сам радио за њу. Шта је била Бугарска пре мене?.. Е да ли има у њој штогод у шта није био умешан мој прст...

— Ево моје оставке на престо, узмите је, завршио је промуклим гласом Фердинанд I, предајући писмено одрицање онога Престола, о којем је сањао да ће остати на њему као „бугарски василеус...“

— Величанство, време је да пођете, — говорио је неумољиви Малинов, — чека вас воз...

— А зашто да идем? Зашто ме не оставите овде? Куда ћу без огњишта?

— У Аустрију, можда.

— Ни тамо ме неће.

У поноћ истога дана, на два километра од Софије, станица је пуста. Сем два министра и нешто војника нигде живе душе. Дошао је бивши краљ са садашњим краљем, ушли су у салонска кола. Бивши краљ је гледао око себе, надао се нечему, време је за полазак било. Отац је сина загрлио, поздравио се најпре са Малиновом, а онда са Министром Војске коме је рекао:

— Краља сам, пре оставке, поставио за врховног команданта војске...

Воз се кренуо пут Цариброда, однесавши првога владара савезника Централних Сила онамо одакле је пре тридесет и две године дошао као аустриски лајтнант.

„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

2. Слом Отоманске Царевине.

Почетком 1918. Турска је почела да навађује на Русију, почела нападати Јерменску. Турци су то радили из више разлога; један је био, јер руског отпора није било, други је да поврате изгубљене покрајине, трећи да поврате свој углед међу муслиманима, четврти да што упљачкају гладни војници, и последњи да скупе свеже војне снаге. Тешкоће су биле велике, брдовити предели и јерменске чете многобројне и храбре. Турци су рачунали да ће у прекокавкаским пределима, око Каспискога Језера, наћи неисцрпне масе муслимана који ће поћи за славу полумесеца свуда. Ориенталци су веровали у обнову великога азискога исламскога царства; место да гледају Месопотамију и Сирију они су гледали на Персију, на Индију, на светлуцаво благо расуто до кинеских зидова. Савети, које су им давали практични Немци војници, да гледају они Месопотамију и Сирију, нису помогли; турски команданти су имали друге источњачке планове. На Месопотамију су Енглези највише рачунали и страховали, да Турци не скупе ту сву своју снагу и не ударе на британске трупе с бока, те пресеку везе и путеве ка истоку и мору. И докле су остаци турске војске умирали од глади и зиме, а Турци се мајали по Јерменској, дотле Енглези ућоше долином Јордана, преко Јерихона. Ако нису имали успеха ипак су показивали намеру да реше ствар друкчије него дотле. Неуспех је охрабрио Турке да не раде ништа даље у Месопотамији.

У унутарњим стварима Турске није ишло добро. Умро је Мехмед V., његова смрт није најпре

имала никаквога утицаја. Нови султан је био активан, он је најпре желео да се ослободи младотурскога терора и мешања у државне послове. Прво што је хтео да уради сам, то је било да организира војску, коју је хтео лично да обиђе на фронту. Том приликом је желео да се увери о стању у земљи. То је било све доцкан, земља је била исцрпена, војска заморена и пропала; Отоманско Царство је било дотрајало. Мало јачи удар могао је да га сруши, да га распрсне на комаде, и да војска свуда погне главу пред судбином. И удар је дошао одонуд откуд су се Немци и Турци најмање надали, у Сирији.

Докле су савезничке и наше трупе пробијале фронт у Моглену, на линији Ветерник—Добро Поље, дотле су индо-аустралијанске трупе напале на сириски фронт, уништиле две армије. Турска је била сад отворена. Источна Тракија и Цариград су били незаштићени, одбрана Дарданела деморалисана; турске војске у ствари није ни било; оно што је и било то је било гладно, незбринуто и држало се вером у нешто боље. Овоме се могло помоћи у томе часу да је са Западнога фронта послата већа војска, која би била нека брана и одбрана. Али у томе часу дошла је бугарска катастрофа. Узалуд су Немци на врат на нос слали своје резервисте из Јужне Русије у Цариград, а цариградске немачке трећепозивце на линију Чаталџе. Енглеске трупе са француским пробише фронтове, уђоше у Дамаск, у Алепо, а крајем октобра било је свуда предавања турских трупа. Младотурски германофилски режим Талата и Енвера бива потпуно срушен као кривац за катастрофу. Турску царевину није могло ништа спасти; тренутно је био спасен Цариград од страха од Бугара, али царевина је у септембру 1918. престала као таква постојати. Савезници су могли узети Цариград, али то нису учинили из многих разлога. У августу 1920. од велике империје, која је два и по века мучила Европу и бивала повод многим ратовима, остала је једна мала држава у којој су, у главноме, Турци њени поданици. Остали делови су се претво-

рили у разне државице автономне или не. Најпре Венизелос у мају 1919., по овлашћењу Енглеза, Француза и Италијана, својом наредбом да се бомбардује Смирна, за чим је следовао погром Турака, и затим, нарочито, несрећни краљ Константин, својом судбоносном политиком, помогли су Турцима да нешто поврате, али то није било ипак много према ономе што је било некад у власти династије Отомана. Дан 31. октобра 1918. био је историски; хришћанске савезничке трупе ушле су у Дарданеле после толиких година.

3. Слом Аустрије.

Уочи дана закључења примирја млади аустриски цар је био у тешкоме положају. Бугарска, Турска и Немачка у буни; Чеси, Пољаци, Југословени, одрекли се и њега и царства; Мађари се под Карољијем дижу. Сећања на његову слабост и попуштање према Немцима, у часовима кад је могао спасти и царевину и династију, још више притискују цара Карла.

— Немачка револуција довешће револуцију у Аустрију. Доћиће република, монархију нико бранити неће. Ако се не захвалим и круну не положим доћиће у Двор радничке масе... Нећу се одрећи престола, нећу бежати. Ако ме оборе не обарају и моје право на Хапсбуршки престо. Али, да ли ће партије, које су пре неколико дана биле уз мене, то бити још?..

Социјал-демократска партија је тражила одлазак; хришћански социјалисти су у томе часу још били за монархију. Немачки народњаци нису хтели више за Хапсбурге да знају. Једина нада је била у бечког надбискупа и кардинала Пифла, кога цар моли да утиче на вођу хришћанских социјалиста Хаузера, како би његова партија остала верна његовој кући. Хаузер је дао овако обећање: „Обећавам да ће хришћански социјалисти чувати царску заставу. Ако сви попусте ја ћу остати ипак уз цара."

Али је своје мишљење допунио тиме што је цару рекао, да је данас доба кад се цар треба да ослони више на народ, у колико се на њ више ослања у толико је лакше држати партије уз њега. И зато би добро било да монарх остави народу решење о државној форми. У ово доба је требала да се састане Народна Скупштина [12. новембра], њој ће бити поднесен предлог да се прогласи република. Од тога какву изјаву буде дао цар хришћанским социјалистима пре тог важног састанка, зависила је судбина царева. По свему изгледало је да је и црква већ била напустила цара и приближила се сељацима, нарочито оним из горње Аустрије, који су били за републику. Није било боље расположење ни у последњој царској влади професора Ламаша, која је, после дугих саветовања, утврдила да ће на седници Н. Скупштине бити већина за републику. На ову одлуку су утицали крвави догађаји у Берлину и бегство Кајзера у Холандију. Ламаш и другови бојали су се буне у Бечу; остајало је само питање како да се ради; да ли да се цар сам захвали на престолу, или да га уклони Скупштина. Влада је била, ако не сва, за цара, већина је била за њега. Министар Унутрашњих Дела је предвиђао да ће после прокламовања републике, раднички батаљони поћи у Шенбрун и узети собом цара. Зато се Министарски Савет договорио, да Скупштина одлучи да се не издаје никакав акт абдикације него, да се, у облику прогласа на народ, то сврши.

Цар Карло и царица у грозници су очекивали ову судбоносну одлуку, верујући да ће хришћански социјалисти бити противу републике и имати велики број гласова у Скупштини иако су преко Министра Иностраних Дела добијали неповољне вести.

Немачко-аустриска Скупштина је 11. новембра 1918. донела одлуку да се Аустрија прогласи републиком и да се сједини са Немачком. Истога дана дошла су два министра цару у Шенбрунски Двор, погружени, бледи, малаксали. Они су носили Карлу IV вест да треба да се захвали на престо предака, и

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

да остави народу да, путем гласања, реши питање о облику нове државне владавине. Та вест је већ била у облику саопштења из партије хришћанских социјалиста објављена.

— Величанство, рекао је Министар Полиције, ако се Ви не решите на оставку, онда ће сутра Народна Скупштина донети одлуку без Вас. Радници могу свакога часа доћи, а кад дођу ја не могу рећи да ћу моћи Вас и Вашу породицу заштитити, зато молим потпишите проглас на народ, како би већ до три сата био отштампан и објављен.

Министар Полиције био је нестрпљив, готово љут, што цар не схвата ствар и не потписује проглас. У том прискаче и Претседник Владе, несуђени канцелар Фрање Фердинанда, Ламаш, професор и саветник царев, у помоћ. — И он је узбуђен:

— То мора бити. Потпис је потребан одмах; молим потпис.

Цар је био непомичан — а кад наваљивања постадоше јача, цар умоли министре да га оставе самог за неколико часака. Министри изађоше, остаде само царев секретар и он.

— Дакле, поновите ми шта је поручио кардинал Пифл.

Секретар понови све и заврши:

— Молим, Ваше Величанство, потпишите.

— Морам онда чути и царицу.

Позваше танку и поноситу Зиту. Цар јој предаде проглас.

— Никад, одлучно рече царица и не прочитавши га. Ти се не можеш захвалити на престо...

— Па то није захваљивање на престо, рече цар.

— Никад се један владар не може захвалити. Могу га свргнути, могу му његова права бити одузета. Добро, то је под силом. Али, тим није он своја права изгубио. Он их може тражити доцније, под другим приликама, али да се захвали — никад, никад, никад, пре ћу овде са тобом погинути, па нека дође Ото. Па, нека изгинемо овде сви, има

још Хапсбурга... Докле је царица, сва успламтела изговарала ове речи, улази ађутант.

— Величанство, министри траже одговор.

— Нека чекају...

Кад су се повукли у порцеланску собу царица се била умирила. На примедбу царева секретара да ће Аустрија добити гори мир, ако се ово не сврши, цар је одговорио:

— То је бесмислица; ја бих Аустрији донео бољи мир, него господа која спремају присаједињење Немачкој. У Паризу ће та Аустрија отићи на комаде; тамо ће са њом поступати као са омрзнутом Немачком.

— Кад Вашем Величанству то препоручују његови пријатељи треба примити. Оно што ће сутра Скупштина одлучити неће бити израз народне воље...

— Докле народ дође до изражаја своје воље, дотле ће бити с Аустријом најгоре, прихвати царица...

— У овоме часу нема Монархије. Мађарска је отпала, Чехословачка исто тако, Хрватска, Аустрија... Цар је у Двору без власти. Боље је из даљине чекати док им памет дође у главу, и докле и сами не позову свога цара натраг. Данас је ово луда кућа, а у лудници господара не може бити... Цар може чекати, и проглас оставља отворен пут...

— Па зар нико данас не може да брани Монархију?

— Биће једно стотинак људи... али каква се сва зла могу избећи овим прогласом.

— Саопштите Претседнику Владе да може објавити проглас на народ, била је последња наредба, коју је Карло IV као цар издао.

Власт царска, која је неколико векова кретала толике народе под собом и око себе, сад је прешла на бечку улицу — Шенбрун, Хофбург, постадоше мртви домови, а народ поста свој господар...

Истога дана у шест и по по подне, докле су Бечлије читале цареву прокламацију у којој је било и речи: „Одричем се свакога удела у државним пословима. Срећа мога народа била је од првог почетка циљ мојих најтоплијих жеља. Само је уну-

трашњи мир кадар да вида ране које је рат начинио." Цар и царица уђоше у дворску црквицу и са децом помолише се Богу, па онда полако, низ дворске степенице, сиђоше у двориште. Ту је грађанска гарда са пушкама к нози, са цигаром у зубима, гледала равнодушно, како се пењу у кола последњи цар и његова породица и одлазе у Екартау у изгнанство.

Сутра-дан, једногласно, и са гласовима клерикалаца и кардинала Пифла, проглашена је у Скупштини Аустриска Република.

4. Слом Немачке.

Немачка је сада стајала сама; крај је био близу. Лудендорф је променио опет мишљење и тражио да се дигне цео народ. Али, сад је већ било доцкан; он је дао оставку 27. октобра.

Савезници су допунили своје услове за мир, оне од 8. јануара 1918. које је изнео Вилзон, и овластили главног команданта савезничких трупа Фоша да саопшти услова примирја Немцима.

Фош је сазвао себи у Санли све команданте војске да претресу под каквим условима да се прави мир и шта да се тражи од Немачке, па да никад више не покушава рат. Маршал Хег је тражио да се буде умерен, јер Савезници нису још доста снажни, а Немци не показују знаке да су потучени. Француски генерал Петен и амерички Першинг тражили су теже услове. Фош је, иза тога састанка, саставио закључак и поднео Врховном Ратном Савету предлог за мир. Врховни Ратни Савет је прихватио и 8. новембра упутио услове за мир Немачкој. Услови су били: евакуација свих окупираних покрајина; пребацивање преко Рајне; утврђивање неутралне зоне на десној обали Рајне; поништење Брест-Литовскога и Букурешког Уговора о миру; повраћај ратних заробљеника; предаја топова, аероплана, возарског материјала, и флоте. Маршал Фош је предао услове Ерцбергеру и другови ма, који су били немачки делегати за примирје. Предајући овај предлог Фош

је изјавио да не може бити ни речи о томе да се ови услови одбаце. Савезничке трупе су ишле даље напред у Немачку где настаје буна. Грађанска буна разби фронт на суху, а ускоро и морнарица у Килу се побуни, 5. новембра. Престоли се у Немачкој пољуљаше, и Немачка постаде република, којој је први претседник социјалиста Еберт, први канцелар Шајдеман, опет социјалиста. И тако је Немачка, којој је последње две године рата заповедао генерал Лудендорф, завршила периоду ратне политике. „Рат је спољна политика са другим средствима, а општа политика мора служити војницима." То је било начело овог генерала, које се Немачкој осветило; у рату као и у миру влада треба да има у рукама директиву. Бисмарка су војници одвели 1871. у Версаљ; а Бетмана Холвега војници су водили од 1914. до 1918.; они су довели до слома, најпре Кајзер Виљем II, а после генерали.

За време рата Виљем II је избегавао стварност; уместо да је гледа у очи, он је био оптимиста. Он није био ратник, а најмање војсковођа.

Он је изабрао за шефа Молткеа, који је био поштен, али који није имао ни гвоздене живце ни потребну непоколебљивост свога чувеног претка. Цар се мешао у све ствари. Он је израдио лично план за концетрацију војске на случај рата са којим се најбољи немачки војници нису слагали. Они су мислили, баш као и стари Молтке, да је најбоље сву тежину снаге бацити на западни фронт, на рачун источнога фронта; цар је био другога, обрнутога мишљења. Кад је се одлучивало о Светском Рату, у једноме трепутку, цар је хтео да направи дар-мар својом новом наредбом о концентрацији војске. Шеф Главнога Генералштаба плакао је од очајања кад је слушао наредбе Врховнога Команданта немачке војске. „Тога дана, записује у свој дневник Молтке, нешто се у мени преломило; уверење и поверење су били поколебани." Цар није веровао да ће ратовати на два фронта, иако је било за сваког јасно да је то неизбежно. Ратовати са

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА „РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ" ЛЕСКОВАЦ

Русијом а да Француска остане мирна, тешко је било и помислити. Да се није ништа више догодило него ове две супротне наредбе за ратне операције, у року од једнога сахата, па би то довољно било да се види какав је Виљем II био као војник.

Двадесет и шест година Виљем II је управљао по милости божјој Немцима, обзирући се мало на основне законе немачке државе. Рајхстаг и Бундесрат су га донекле везивали; кад је дошао рат, онда је имао потпуно одрешене руке; био је господар Немачке у пуном смислу речи. За сваки акт цивилних или војника требало је његово одобрење. Према томе, и сваки успех или неуспех у рату имали су бити његово дело. Ни по године дана од почетка рата није било прошло, а Немци су видели да је Врховни Командант затвореник Врховне Команде. Докле је био Молтке поред њега, још се и видео; кад је дошао Фалкенхајн, он се губи; а кад узеше Хинденбург и Лудендорф Врховну Команду, он ишчезе; први га уби својом популарношћу, други својом гвозденом вољом.

Битка на Марни била је његово дело, а губитак њен последица његове идеје за јачање источнога фронта. Да Виљем II није, сметен кукњавом Источне Пруске, наредио да се са западнога фронта пребаце два корпуса војске на источни, не би се отворио продор на боку његове II армије. „Сад сам се вратио од цара, као убијен сам, пише Тирпиц, он не сме да се одлучи нинашто, да прими одговорност низашто. Лични лекар ми каже да цар кука за неким који би узео за све одговорност, али му сујета не да." Већ у марту 1915. команданти говоре између себе да би добро било да се цар разболи бар за неко време. Имали су право, Виљем II није био ни ратник ни војник; он је био командант из позадине.

Околина царева не сме да проговори пред њим ништа друго него оно што је њему пријатно. Како је он сам говорио о „колосалним победама", о џиновским бунама у Индији, то су и његови дворани причали

само оно што је томе слично. Ако га воде на фронт, воде га где је добро; ако му показују војнике, показују најбоље. Нико му не говори истину у очи; а све новости, које му се за време рата спремају, бивају нарочито удешаване. Пред цара не пуштају никог који би га могао изненадити у његову прерану оптимизму. Шарајући по генералштабним картама сваки дан један сахат кретање војске, Виљем II није бринуо бригу свога народа.

— Начелник Врховне Команде није увек успевао ни да реферише цару о току операција, ни да изложи оно што је најнужније, каже сам Хинденбург, чије је време било врло скупо.

Ручак и вечера, дуго спавање по ручку, екскурзије по околини, паскања у вече, испуњавали су већи део царевога живота на фронту, иако је он био удаљен од њега некада по 200 километара. Бивало је понекад и то да је догледом гледао битку, као код Соасона, али и то је прилика не да се види војска и њена снага него да се деле гвоздени крстови и ордени.

Управљање морнарицом је ишло као и са војском на суху.

Зашто је Виљем II стварао ратну флоту? Да се једнога дана огледа са британском. Шта је очекивао сваки ратник? Да ће немачка флота једном наглом офанзивом продрети до енглеских обала, или их бар блокирати. Немачка флота, на коју је трошено у миру и „црно испод ноката", за време рата, у главноме, стоји под паром у пристаништима. Њен творац фон Тирпиц мора да се повлачи, јер цар хоће да његова флота буде само средство за будуће преговоре о миру. „Флота ће засада, наређује цар, да се држи у дефанзиви." Флота је његова резерва; он је чува. Адмирали протестују, траже излаз на широко море, битку са енглеском флотом, цар заповеда: „Мир!" Немачка је са њиме изгубила неколико добрих прилика да, можда, обеснажи Енглеску, или да јој један део флоте поништи. Чува-

јући флоту, цар је изгубио и битке и целу флоту, коју потопише његови официри после примирја, у енглеској луци, Скапа Фло.

У по рата Хинденбург и Лудендорф, због неодлучности и слабости Виљема II, постајаху господари у Немачкој. И политичка и војничка власт прелазиле су постепено у Врховну Команду. Канцелар Бетман Холвег и његов помоћник Хелферих предаше сву власт у руке ова два генерала кад видеше да је цар не држи. У Плесу, 10. јануара 1917., кад пристадоше на „подводни рат без милости", они се одрекоше сваке власти у Немачкој.

Цар избегава сваки озбиљан разговор и са немачким и са савезничким претставницима из страха да не чује какву рђаву вест, да га не поремете у његову оптимизму. Аустриски канцелар Чернин не може 1917. да говори насамо са њим никако, јер цар то нарочито избегава. А кад је немачки Рајхстаг дошао, у јулу 1917., да цару поднесе своју одлуку да се приступи закључењу праведнога а не компензационога мира, он, необавештен, овако дочекује претставнике Рајхстага: „Баш је добро што Рајхстаг тражи компензациони мир... Компензација значи да узмемо од непријатеља новац, сировине, памук, масне материје, па да све стрпамо у свој џеп."

Почетком 1918., приликом склапања мира у Брест-Литовску, у Врховној Команди, у оперативном одељењу, мислили су једно време да ухапсе Виљема II, иако је он, само на језику, био свемоћни господар у Немачкој. После тридесет година неограничене власти, каже сам, „мене игноришу и политичка и војна власт". Господар Немачке и Европе сведен је на улогу декоративнога генерала. Испраћа, дочекује, раздаје декорације, и т. д.

Августа месеца 1918. немачка војска попушта; рат је изгубљен. Цар тек тада само наслућује да не иде како треба, и у Крунскоме Савету у Спа 14. августа 1918. говори шта треба да други чине.

— Неколико људи од гласа треба да зађу по

Немачкој и говоре, да подижу веру Немаца, а слабе веру непријатеља... говори цар.

Он, који је грмео тридесет година са разних тачака своје и туђих земаља, он не залази сам у народ да диже његов пали дух, него тражи, не више племство и чиновнике, него просте а даровите и спремне људе из народа да иду у помоћ. Он тражи савете од Балина, једнога умешнога Јеврејина и њему сличних, али ипак не види шта треба да уради. Још је то онај стари Виљем II, који сања о једној европској коалицији и другом пунском рату противу Енглеске. Докле британски танкови разбијају немачке фронтове и ближе крају катастрофу Немаца, цар тражи сунца и одмора да сасвим не падне у душевно растројство. Његова околина још је увек иста; крије од њега трагични крај једне силне царевине.

Тек на хитан позив из Врховне Команде, он прекида свој одмор у Вилхелмсхее. На путу поздравља у Есену раднике међу којима се осећа незадовољство због дуготрајнога рата. Његов говорнички дар је овог пута подбацио. Место да умири, да ублажи, да одушеви, цар је раздражио раднике својим реторским реченицама. Далеко од свога народа, он није ни могао наћи прави пут њиховим срцима. Кад се приближио центру војске, онда прима рапорте са фронта, војска гунђа, неће а и не може више напред.

Од 29. септембра 1918. па до примирја показаће се прави карактер ове надувене величине. Тога дана Врховна Команда захтева да се тражи без одлагања примирје од непријатеља, јер на фронту не ваља. Није повлачење Бугара са Солунскога фронта, него незадовољство на немачкоме фронту што тражи престанак непријатељства. Виљем пита: Како је унутра? а не гледа на фронт. Кад му министри одговарају: „Или диктатуру или брзу демократизацију режима, да народ прими одговорност за оно за што није крив", — цар пристаје на ово друго. Онда кад је диктатура најпотребнија, он прихвата супротне

идеје. Он се решио да отступа корак по корак, и објављује нову демократизовану владу. Његов указ о томе је потписан тек кад су му рекли по четврти пут: „Хинденбург и Лудендорф траже примирје одмах, не губећи ни часа.“

Немачка и њена династија могле су, може бити, бити спасене само силаском са престола Виљема II. Вилзонов захтев је био да се Хоенцолерни удаље за увек из Немачке. Тешко је, само, било приволети Виљема II. на абдикацију.

Његови генерали нису могли даље. На дан 29. октобра они га изведу тајом из Новога Двора и поведу га у Врховну Команду. Берлин је био у узбуђењу; зашто је цар побегао Врховној Команди? Да ли да са војском пође на незадовољни Берлин? Да ли да бежи као Луј XVI? Варали су се у престоници; цар је био затвореник својих генерала.

Послали су му у Спа, на дан Свих Светих, министра Древса са написаном оставком.

— Ви сте требали одбити овај посао, кад сте се заклели на верност!...

— Моја је дужност да вршим и непријатне задатке.

Министар је изложио своју мисију за један сат.

— Сви моји синови су се свечано заклели да се неће примити никад намесништва... Као краљ Пруске и наследник Фридриха Великога, моја је дужност да останем где сам...

После кратких објашњавања, цар пита:

— Да ли треба очекивати озбиљне нереде?

— Без сумње; зависи од тога шта је с војском.

— ...Где дође гарда, тамо нема демократије... завршава са сигурношћу последњи цар Немачке овај значајни разговор.

Ствари се развијају на горе. Савезници напуштају Немачку; Пољаци и Алзашани у Рајхстагу изјављују да се цепају од царевине; војска се повлачи; у Килу озбиљни нереди, у Минхену и у Штутгарту народ тражи отступање владара. Новембра 6., немачке парламентаре дочекује у Компијењу генерал

Фош речима: „— Шта желите?“ 7. новембра, социјалисти шаљу цару захтев: или абдикација или буна; 8. новембра цар одбија предлог свога канцелара да абдицира и тражи од њега да остане на своме положају. Истога дана у вече држи се ратни савет: хоће ли се ићи на Берлин или не. Војска више није сигурна; буне су све чешће. Цар тражи од Хинденбурга да шаље трупе против народа; Хинденбург не сме ни да помене цару да треба да абдицира...

— Абдикација је потребна, говори 9. новембра канцелар цару, иначе ће бити грађански рат. Ако не учините добре воље Рајхстаг ће је изгласати... Трупе су несигурне. Келн је у рукама радника и војника; у Минхену је република; Шверин су војници узели. Чак и абдикација Кронпринца и намесништво за Кронпринцовога сина... Са социјалистима још се може спасти положај, иначе република је неизбежна. Ваше одрицање од престола треба да је добровољно...

— Којешта, трупе су уз мене! Сутра ћемо противу народа напред! одговара цар своме рођаку и канцелару.

— Ако сутра цар не абдицира, радници се дижу... веле министри.

Цар се мучи, нарочито пред Хинденбурговим противљењем да се гази у грађански рат.

— Избећићу га, каже цар, али после примирја ући ћу на челу војске у Берлин.

— Војска ће се вратити у земљу на челу са генералима својим, али не под вашом командом. Војска није више уз вас, каже генерал Гренер цару у очи.

— Ја тражим од вас и од свих команданата написмену изјаву да војска није више уз Врховнога Команданта. А заклетва?

— У оваквоме стању заклетва је фикција...

У томе тешкоме часу стиже из Берлина кратак телеграм: „Цео свет пришао народу, ја немам под руком ни једнога војника.“ Тамо војска, овде официри; сви официри напуштају свога идола.

Шта да се ради? да се абдицира? Дворанин Шуленбург предлаже да се цар одрече само достојанства немачкога цара, а да задржи својство краља прускога. Сви прихватају, па чак и цар, коме се чини да ће моћи, макар и на тај некраљевски начин, да буде спасен. И он шаље ту своју полу-абдикацију, која је била противуставна и неозбиљна. Нико није хтео да се отресе цара Немачке него Виљема II.

Докле дворани спремају текст те полумере, дотле канцелар објављује: „Цар и краљ решио је да се одрече престола. Канцелар ће остати докле се не постави намесништво... Он ће предложити за новога канцелара народног посланика Еберта, поднеће предлог да се распишу избори за Уставотворну Скупштину, која ће решити будући облик владавине у Немачкој."

Последњи царев канцелар је задоцнио. Шајдеман је већ прогласио републику у Немачкој.

Цар је ван себе: „Издаја, срамна издаја!" и хвата се пера да пише проглас на народ и објави да остаје краљ Пруске. Он позива команданта флоте адмирала Шера и пред њим ословљава фелдмаршала Хинденбурга:

— Маршале, поновите адмиралу што сте мени казали.

— Војска није уз вас, она не подржава више Ваше Величанство! Нема више верних трупа.

— Ако је тако, ја не могу дати да ме ухапсе. Ја се одричем царскога достојанства, али остаћу краљ Пруске... Него, мој последњи канцелар је објавио обе абдикације без мога одобрења, то треба да знате...

Рекавши ово, цар се рукова са свима и изађе из дворане. Очекивало се, после тога, или самоубиство или одлазак на фронт да гине међу војницима. Место тога овај закључак:

— Зашто изигравати јунака? Ми не живимо у оним временима када владалац са мачем у руци води своје верне у последњу битку.

И докле почиње прикупљати митраљезе и пу-

шке да се брани из својега двора, дотле му се врзма по глави царичин савет да бежи у Холандију.

— То никад; то би значило да као командант брода напуштам брод који тоне!...

Али, кроз прозоре светлуца царски златнобели воз; машина брекће, позива свога правога госта, један скок, зашкрипаће точкови, клизиће брзо, и одвешће га преко границе...

— Одох ја спавати у возу, а сутра у Холандију, поверава се цар своме ађутанту, а Хинденбургу и Кронпринцу поручује да неће никуда. Сви знају да ће цар ићи у Холандску, а сви се праве као да ће остати.

А кад му, у име фелдмаршала Хинденбурга, рекоше да иде одмах у Холандску, цар ће рећи без дугога размишљања:

— Добро, кад треба; али никако пре него сутра у јутру...

Место да се чула реч његових предака војника: „На фронт! У борбу! Ура! за стару Пруску!", Вилљем II бежи преко границе, у туђину. Његов син ће наћи на столу опроштајно писмо са потписом „твој дубоко ожалошћени отац" и празне просторије у двору. А сутра-дан рано ујутру прешао је у својевољно изгнанство Вилљем II.

Вилљем II је правдао из Холандије своју политику. Светски Рат није морао неизбежно доћи, писао је он, и много теже кризе, као на пример анексиона, могле су се избећи мирним путем. Да је Енглеска рекла једну реч, уставила би се бујица која је навалила на Немачку у лето 1914. Да се Немачка у августу 1914. повукла панслависте би основале нову банду у своме добро снабдевеном арсеналу. Аустро-Угарска би била осамљена и надвладана. Русија би онда добила јачи стратегиски положај према Немачкој, и тукла би је доцније на свима линијама. И Немачка би имала да бира између рата или очајања на своме властитоме тлу, или би се морала покорити Русима, што Германци не би могли никад урадити...

Напуштање Немачке 9. новембра Вилљем II је

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

објашњавао као жртву; жртвовати себе да би Немци добили што више. Одлазак у Дорн је сматрао као најважнији дипломатски догађај у немачкој историји.

— Друга Вилзонова нота јасно је казала да Савезне и Удружене Силе неће сматрати да су победиле докле мене не уклоне са врха Немачке. Требало је удаљити господара рата, мене, од кога су направили другога Атилу. Ја сам био оличење беснога освајача, кривац за ратна варварства, убица свега што је у Немачкој слободно, моје уклањање значило је ослобођење не само Немачке него и целога света од крвавога деспота. Немачка дипломатија је, баш због таквога мишљења о мени, имала сјајну карту у игри. Ја сам био симбол традиције од неколико векова, симбол једне од највећих у немачкој историји... Вилзонова нота је имала успеха; у Немачкој су сви почели мислити да сам ја главна сметња за мир, који су сви желели. Нико није мислио на то што ће значити мој одлазак из војске. Остајало је или да се на ратишту сврши, или да се изврши самоубиство; али оно прво изгубило би вредност за немачку дипломатију, ово друго би показало да сам кривац. Кад се Берлин побунио, онда су ми сви главнокомандајући отказали послушност и нисам могао, како сам желео, поћи противу побуњеника на дому. Влада ме је обавештавала да ће букнути грађански рат, у Баварској је револуција почела. Ја сам хтео по сваку цену избегнути грађански рат. Ићи војсци било је опасно; сви су говорили да ће лако доћи до буне и у њој, до међусобнога клања, а то није смело никако бити; требало је очувати јединство војске баш до краја. И зато сам ја мирно, свесно, пошао у изгнанство, и ради војске и због земље... Ја сам крив што сам отаџбину издизао изнад свега; ја сам себе жртвовао место војске и ње; ја сам им уштедео срамоту да ме они предаду непријатељу, ја сам крив што сам изабрао изгнанство место смрти, ја сам крив што сам жив како бих сносио терет и

издржао нападе оних који оптужују Немачку за највећи злочин у светској историји."

Тако је Виљем II бранио своје држање, оптужујући немачке политичаре, што му нису умели изабрати згодан тренутак да се користе овом његовом жртвом.

Један од узрока за Светски Рат била је немачка морнарица, коју је Виљем II нагло подигао на супрот британској, која је до његова пада била највећа на свету. Та флота немачка, која се показала добра, морала је бити предана Енглезима. Тај догађај нема равна у историји света. Десет дана после потписа примирја немачка велика флота предала се британском адмиралу Сер Давиду Битију, с тим да се интернира у енглескоме пристану Скапа Фло. Никад се дотле није догађало у светским ратовима да се флота из домаћих пристаништа одведе у пристаниште победилаца. Сад је то био случај са флотом, коју су Виљем II и адмирал Тирпиц са толико жртава и мука стварали.

Кад су се правили услови за примирје говорило се да се тако што не ради, али тамо су били министри и војници, који нису потпуно схватали улогу флоте у Светскоме Рату. Они су држали да су рат добиле војске на суху; међутим да није било флоте, рат не би био добивен. Војске на суху су могле тући немачку војску, јер су до фронта могли доводити и њих и сву потребну ратну спрему и материјал. И зато су сматрали добри познаваоци рата, да највећа победа Савезника није била на суху него предаја немачке велике флоте.

На дан 16. новембра 1918., на адмиралскоме броду „Краљица Јелисавета", састали су се адмирал Бити и вице-адмирал Милер, и углавили ову предају. По чл. 22. уговора о примирју, Немачка је предала већи део својих подморница са опремом и топовима. А по чл. 23. истога уговора, Немачка је имала предати шест ратних крстарица, десет ратних бродова, осам лаких крстарица, а 50 разорача најмодернијега кова требало је разоружати и размес-

„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

тити по разним савезничким пристаништима, где би се чували под контролом савезника. Ова одлука о интернирању дала је могућности, — противно мишљењу шефова савезничких флота, — да Немци сами потопе у Скапо Фло своје бродове.

Кад је полазила у Скапа Фло велика немачка флота призор је био редак. — Кренула је, у два реда, брод за бродом, рано ујутру, и дочекана је од савезничке флоте, која их је опколила са свих страна. Од острва Меја у шкотским водама почело је кретање ка Скапа Фло. Тихо, кроз доста магловити простор, клизили су бродови као нека џиновска пратња, која води на сахрану једну велику неостварену жељу Виљема II и његових првих саветника. За све време овога величанственога спровода, само се једанпут са немачких бродова чуло трократно „ура". То је био једини и последњи протест немачке посаде. А кад је сахат на адмиралскоме броду „Краљица Јелисавета" означио време заласка сунца, заставе са немачких бродова су спуштене, да се више никад не истакну. Оне су дошле у залив Скапа Фло, на њима је остала посада немачка, најнужнија. Кад је и последња крстарица заузела своје место у заливу, чувени британски адмирал, Лорд Фишер рекао је:

— Боље би било да смо их све повезали, извукли у Атланско Море и потопили.

После краткога времена немачка посада је сама потопила једновремено и по команди све интерниране бродове, које данас са великим напорима ваде Енглези из Скапа Фло.

5. Права одговорност за Светски Рат.

Нова немачка влада је примила услове Савезника, и 11. новембра 1918. у 11 сати пре подне рат у коме је преко десет милиона људи страдало, изненада је престао.

У месецу јуну, на Видовдан 1919., потписан је Версаљски Уговор о Миру. Пет година после Видов-

данског Атентата у Сарајеву, који су Аустријанци узели као повод за Светски Рат, довршена је велика светска трагедија, у којој је било жртвовано милиона живота, упропашћено две трећине материјалнога богатства народа, и избачено из друштвенога строја мноштво народа и држава.

О томе ко је крив за ово, речено је раније, водила се петнаест година расправа; води се још и сад кад је писана ова књига. Немачки и један део англо-саксонских историчара хоће још да кривицу за Светски Рат оставе на Енглеској, Русији и Србији, а нарочито на Русима. Енглези одбијају то од себе, а Руси исто тако. Један од енглеских министара, који је био у ратним и садашњим кабинетима британским, В. Черчил, као да приближно најбоље објашњава целу ову ствар. Великога рата не би било да немачки господари нису прво огласили рат Русији, а одмах затим јурнули са својим војскама у Француску преко Белгије да је униште. Покушај Немаца да постигну брзи и одлучни успех, који им је тада изгледао сигуран, био је један потпуно свестан акт, који је изнад свих других догађаја. Одговорност за рат се може само по једноме ценити а то је по *нападу,* а највиши акт напада јесте *инвазија, упад у* Француску. Способност за упад у једну суседну државу претпоставља вишу способност за одбрану родне груде. У историји има примера о оваквим превентивним упадима ради спречавања суседа да они упад не изврше. Претеривања и расправљања око одговорности ко је и зашто доводио до рата, постала су бескрајна. Упад у Луксембург и у Белгију немачких војски за прелаз у Француску — кроз векове ће остати пример одговорности.

Немци су говорили да је њихов план био не само неопходан за победу, него и за њену сигурност, за њен опстанак. Они су сматрали да треба и да га изврше чим је Русија почела мобилисати, јер чим Русија мобилише, по сили француско-руског уговора, мора мобилисати и Француска. — То је, објашњавају Немци, принудило нас да одмах

ступимо извршењу плана за рат на два фронта. То су Немци веровали, али то није било основано. Нико није мислио, а камо ли смео напасти Централне Силе. Снага Немачке била је тако велика, а модерна техника тако згодна за одбранбени рат, да је Немачка могла дочекати мирно нападе с оба фронта, јер такав напад не би никад дошао. Да га је било, Немачка би га просто смрвила, а цео свет би устао противу Русије и Француске. У ствари, дакле, није било никакве потребе да Немачка учини овај страшан корак као последицу руске мобилизације. Мобилизација не мора значити рат, нити може оправдати другу страну да оглашава рат. Мобилизација оправдава само против-мобилизацију и даље разговоре.

Немачка, велика и јака каква је била 1914., није морала да ради што је радила. Зар није било разлога да се чека? Немачка је увек могла сачекати крај дипломатских преговора и онда, ако треба, ратовати. Зашто је Немачка с онолико лакоће оставила Аустрији одрешене руке према Србији, обећала безусловну помоћ и без опомене да постоји опасност по светски мир? Зашто није проучила аустриски ултиматум Србији; зашто је одбацила Немачка, пре него је изведена руска мобилизација, предлог Сер Едварда Греја о светској конференцији. Ако је морала по плану, а ради свог животног опстанка у случају нужде, ићи кроз Белгију, зар није било важније за њу да спречи и да до тога уопште и не дође. Зар европска конференција није била најсигурније средство; и зар се с европске конференције — ако се не покаже успех, — није могло ићи у рат? Вилљем II је био изненађен и забринут држањем Тројног Споразума, који је пред собом имао страх од непрестано растеће војничке снаге Немачке, и чврсту жељу да јој се одупре кад дође време. Од почетка XX века навлачили су се мрачни облаци над Европом; Енглеска, Француска и Русија су биле уверене да морају бити заједно и биле су. Али, Тројни Споразум није мислио никад да нападне Централне Силе. Знао је

да би први напад био смрвљен; али и убеђен да је чврста и темељна одбрана у троје, ако буде нападнут. Да је Немачка дошла на европску конференцију, сигурно је да је аустро-српски спор могао бити друкчије решен. Да Немачка није била нападач не би било рата. Она није била у праву кад је нападала. Нико њу није изазивао, а нико у томе часу није желео рата.

Немачка је, дакле, одобрила аустриски ултиматум Србији, пристала да сматра српски одговор на ултиматум као недовољан, место да саветује савезнику у Бечу да га прими и изнесе пред Хашки Суд питање о учествовању и сарадњи аустриских званичних органа у претрази и у суђењу лица окривљених по делу Атентата Сарајевскога. Немачка је прва објавила рат Француској и Русији, онемогућила мирно решење сукоба. Немачка је ушла у Белгију пре него су Французи повредили њену неутралност. Па, и у току рата, показала је да га је хтела својом неограниченом акцијом, потапајући све врсте бродова, па чак и бродове „Црвенога Крста".

1. Држава Срба, Хрвата и Словенаца.

Није само југословенска омладина радила на ослобођењу од власти аустро-мађарске, него су радили на томе и други, старији јавни радници. Од 1908. је тај рад ишао брже, а почео се конкретизовати. У Сплиту, у јануару 1913., састају се два Херцеговца и два Далматинца, и утврђују да су Срби из Босне-Херцеговине и Хрвати из Далмације дужни да први почну акцију за ослобођење Југословена, сматрајући Србију као Пијемонат Југословена. Они се договарају да, на случај рата, који им се чинио близу, и за времена изађу из Аустрије са што већим бројем угледних политичара у иностранство, и да поведу акцију за ослобођење и уједињење.

Чим је рат почео, створен је у Нишу један кратки програм за овај рад, који ће доцније бити прихваћен у Фиренци, где се зачео познати Југословенски Одбор, као његов програм. Од овога програма ће после изаћи 1917. Крфска Декларација а 1921. Видовдански Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца У по прве наметнуте борбе противу Аустро-Угарске, Србија је 7. децембра 1914. објавила да је циљ рата „постао борба за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ Овај циљ је за све време рата био остао у главном непромењен, иако су прилике и методе рада за његово остварење биле често за осуђивање, јер су трошиле узалуд енергију људи на борбу између „српске“ и „хрватске“ тезе о овоме, између Велике Србије и Велике Хрватске.

Кад је настао Светски Рат Италија је била савезник Аустро-Немаца. Њен министар Иностраних Дела Сан Ђулиано, иако је био поборник Тројнога Савеза, почео је рад на приближавању Енглеској, Русији и Француској. Његов први корак је био да објави неутралност Италије; а други да испита расположења политичких и војничких кругова о уласку у рат. И његова испитивања су довела до закључка да се велики рат води противу Немачке, а да је Италији прави непријатељ Аустро-Угарска. Међу силама Тројног Споразума Русија је била заклети противник Аустро-Угарске, и зато би Русија и Србија биле природне савезнице Италије, са којима би се требало споразумети о подели Аустро-Угарске и о положају у Јадранскоме Мору. Овако су мислили италијански краљ Виктор и највиши војнички кругови у Италији, који су се спремали да, после успешнога рата, направе један итало-словенски савез, дајући широке уступке Југословенима у Јадранскоме Мору. Сан Ђулиано није живео ни месец дана после објаве неутралности, њега је наследио барон Сонино, дотле бранилац Тројног Савеза. Барон Сонино је почео одмах после битке на Марни да „тргује", он нуди неутралност у Бечу и у Лондону. Од Беча тражи Трентин, Истру, Горицу, Кварнерске отоке и слободни град Трст. Од Лондона то, и још Далмацију до Неретве, Јужни Тирол. Овоме последњем се противи Главни Генералштаб. Не питајући никога, не обзирући се шта ће Србија и Југословени из Аустро-Угарске рећи о овоме, барон Сонино чини својим програм италијанских занесењака.

Италија у Русији, преко маркиза Карлотија, говори да би она ушла у рат против Аустрије, ако јој се обезбеде Трентино и Валона. Под тим условима она би пристала да се дадне Србији излаз на Јадран. Овим првим захтевима почињу преговори између Италије и Тројнога Споразума, који се одмах проширују и на Трст. Енглези и Французи примају, без речи, ове захтеве и пуштају Русе да воде преговоре о уласку Италије у рат. Сазонов почиње те

разговоре приватно, уверен да ће брзо с Италијом моћи да се направи уговор, али још осећа да нема пуне потпоре Лондонске владе. У Лондону, међутим, почињу разговори са Италијом, а затим одмах и прави преговори; Лондонска влада је попустљивија од Петроградске. У Лондону су више не разговара са Италијом само о Трентину, Трсту и Валони, него и о Далмацији. Стара игра Италије; што ствари Савезника стоје горе на Марни, то су захтеви већи а преговори тајанственији. После Сан Ђулиана, Сонино не преговара само са Енглезима, него и са Бечком владом о Арбанији, о Валони; ти преговори су срдачни, Италија се чини да хоће да остане на доброј нози с Аустријом. Што су Немци, крајем августа 1914., ближе Паризу, то се и Италија све више у себе повлачи; започети разговори почетком августа иду млитаво. Италијани се изговарају, да је њима бити боље неутралним него улазити у несигурне ствари. Они ће се жалити да се Французи показују шкрти у уступцима; кад би дали Ницу, Корзику и део Туниса, онда би све ишло лакше, а већ о Далмацији и о Истри не може бити спора.

Разговори у Лондону су ипак текли редовно. Енглези су прилично забасали у току разговора. Једним случајем, у децембру месецу 1914., сам шеф њихове владе, Асквит, показао је основу Лондонскога Уговора која ће доцније, у априлу 1915., ући у текст Уговора. Далмација је била поцепана на неколико делова, највећи је требао да припадне Италији, поред Валоне, Тирола и покрајина ван Европе. Преговори у Лондону су вођени напоредо са преговорима у Бечу. Барон Сонино је у Бечу био много одлучнији, јер су га и Немци помагали. Кнез Билов, изванредни Кајзеров посланик у Риму, беше успео да аустро-угарскога амбасадора, Србима добро познатога барона Макија, наведе да говори о уступцима Аустрије Италији. Притисак барона Сонина изазива грофа Тису да тражи од бечкога Министарства Спољних Послова, да умеравају своје

претставнике, и да не попуштају олако, па макар то и Немци тражили. „Разговарати се може у пријатељском духу, али треба најодлучније одбијати сваки покушај за уступањем територија“, а Немце треба позвати, да од Аустро-Угарске не нуде ништа већ да Италијане уразуме, иначе може бити свашта, прети почетком јануара Угарска влада. Беч је пристао на Валону, али на друго не; о Трентину се само говорило и због тога је гроф Берхтолд морао уступити своје место барону Буриану, оруђу тада свемоћнога грофа Тисе. Берхтолд је отступио, али Тиса је морао видети да се без уступака Италија не може задржати као неутрална. Последњи догађаји на фронтовима отежавали су положај Аустрији у томе погледу, а олакшавали Немцима да јаче притискују владе у Бечу и у Риму, да што пре дођу до споразума. А Немци непрекидно пожурују Италију да прими једну основу уступака, јер знају добро да су Енглези и Французи готови да даду још веће уступке, оне у Далмацији. Месеца марта пазар је био жив. Буриан сад бива од самог грофа Тисе пожуриван да се с Италијанима погоди на бази уступака на рачун Аустро-Угарске. Сер Едвард Грej и Делкасе пристају на уступке једнога дела Далмације Италији; Русија још не прима предлоге своја два савезника, да један део Словена служи као предмет за ова погађања.

Енглеска влада пристаје да се Италији, за улазак у рат, дадне Далмација од Задра до Сплита с отоцима. Сазонов упућује један акт у Лондон и излаже шта Русија може примити од уступака Италији. Сер Едвард Грej мења свој предлог тако, да се Италији даје обала од Задра до Сплита с отоцима, а од Сплита даље све Србији. Русија се љути што се Србија опет жртвује, не пристаје никако да се острва далматинска уступе Италији, не прима разлагања да Немачка може дати Италији више него Тројни Споразум; не слаже се да треба Италији у свему попуштати. На ове напомене и

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

одбијања Руске владе Енглези се једва осврћу, неуморно и тврдоглаво остају при своме, да треба дати Италији што тражи. Италија тражи од Тројнога Споразума „Трентино, Тирол до бренерскога кланца, Трст, Истру, истарска острва, Далмацију до Метковића са Пељешцом и другим далматинским острвима. О осталој обали од Метковића до Сан Ђовани ди Медуа и од Волоске до Далмације решиће се уговором о миру". А кад види да су у Петрограду све нерасположенији, онда пристаје да се Србији дадне оно што руска влада предлаже, па и Сплит, али да сви отоци пред Сплитом припадну Италији, па макар били и неутрализовани. У саопштењу Руској влади о овоме попуштању Италије, Француска влада позива Сазонова да пристане што пре, јер је Србија добила две трећине обале, питање о острвима је споредно према важности уласка Италије у рат, јер ће за Италијом брзо ући и Румунија и Бугарска и Грчка, а кад ове уђу у рат, говори Делкасе, рат ће се брже свршити. Француска је десети део становништва увела у бојне редове, и сад због сплитских отока треба да се све то жртвује, то не би нико у Француској никад разумео, тим пре што се и главни командант руске војске велики кнез Николај Николајевић слаже са тим. Руска влада не прима предлог да се Србији, после успелога рата, уступи далматинска обала од Кап Бланка до Улциња заједно са Сплитом и отоцима Велики Дрвеник и Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач, без осталих отока и полуотока Пељешца. Она неће да се, уступајући Италији острва и полуострва, Србија везаних руку предаје Италији. Зар није доста уступака Италији у Африци и Малој Азији, на рачун Хрвата и Словенаца, него се хоће још да затворе уста српскога излаза на море? Енглези боље бране италијанске интересе него и сами Италијани; али као да не воде рачуна о руским осећањима за ове ствари. Кад би водили, они би примили предлог Сазонова да се Србији уступи обала и ос-

трва према њој од Крка па до Улциња, а Хрватима од Крка до Волоске заједно са острвима. Сазонов чак није ни мишљења да Италија треба да уђе у рат; по томе што тражи она би требала да замени Аустро-Угарску, којој је циљ био да уништи Србију, а то не би, дакле, изменило циљеве рата Тројнога Споразума. Са Сазоновим су се још и други слагали и с овим и са мишљењем да ће улазак Италије повући Грчку, Бугарску и Румунију Тројноме Споразуму. Сазонов је одбијао да верује да ће Немачка икада дати Италији више од овога што јој Енглеска и Француска нуде.

Италија је, као први услов за своје преговоре у Лондону, тражила да се они сакрију од Србије. И тако је било; Србија није била званично о овоме обавештавана; она је, посредно, приликом преговора са нишком владом о уступцима Бугарима, изводила закључке да Тројни Споразум спрема нешто противу територијалне целокупности Јужних Словена и програма Србије за ослобођење и уједињење свих Јужних Словена. Оно што Тројни Споразум обећава Србији, у замену за уступке у Јужној Србији Бугарима, открило је донекле тадашње намере Савезника да распарчају Далмацију и Словеначку, само да направе Италији надмоћан положај на Јадрану. Потврду за ову своју сумњу добила је Српска влада од хрватскога политичара Фрање Супила из Петрограда, крајем марта 1915. Супило се у Петрограду бавио као изасланик Србије и претставник далматинскога приморја, и радио на томе да добије руске водеће кругове за интегрално уједињење Јужних Словена. Преко рускога посланика у Нишу, кнеза Трубецкога, предузимају се кораци у Петрограду, да се Италија одбије од претераних захтева. У једноме часу се помишљало и на то да се Пашић пошље у Петроград, да покуша спречити, или бар исправити погрешку, ако је учињена, како се не би доцније последице осећале оптужбом Хрвата и Словенаца да је Србија *занемарила интересе њихове и гледала само своје.* Руси су одговарали Србији, да би уступање Далмације Ита-

лији значило што и рђав мир, да то они добро знају, али да Србија не треба да заборави да Русија није сама и да од ње то не зависи. После овога чинило се да ће се разговори са Италијанима у Лондону разбити, кад Сазонов није хтео пристати да се увећа трипута Србија и да добије 300 километара далматинске обале. Грej и Делкасе мисле да Немачка може њих предухитрити, напустити Аустрију, а позвати Италију и Румунију у помоћ, а Аустрија понудити засебан мир. Немачка их није предухитрила али је барон Буриан, под притиском нестрпљивога грофа Тисе, тражио последње захтеве Италије да се пречисти положај и односи између две суседне земље. Италија је 12. априла 1915. Бечкој влади поднела, у облику уговора, своје захтеве да остану неутрални. Италијани траже : Трентино у границама Париског Уговора од 1810.; Градишку и Горицу и исправку границе према Набрежини ; Трст постаје до Набрежине, слободна државица, а јужни део до обале да припадне Италији ; Арбанија остаје слободна од Аустрије ; Аустрија може окупирати додеканеске отоке. Аустро-Угарска је била пренеражена овим захтевима, али мора да преговара и спрема се на жртве. Само, у целој ствари, нема јединства мишљења и акције. Сви се слажу да жртава мора бити, али какве и колике жртве у том се не слажу. Италија је до 26. априла 1915. аустро-немачку дипломатију, до пред објаву рата, изигравала. Италија је имала у рукама тога дана потписани тајни Лондонски Уговор с Енглеском, Француском и Русијом, добивши оно што су италијански занесењаци само у сну сањали.

Гроф Тиса, из дана у дан, пише, телеграфира, у Рим, у Беч, у Берлин, пожурује да се с Италијом сврши посао. Положај је у Двојној Монархији слаб, ако упадну Срби, Румуни и Италијани у мађарске равнице, свршено је са Монархијом, то би био незапамћени слом. Он позива немачкога цара да пише у Рим, да се ствари уреде, и цар пише у Рим, а после тога и у Беч, и позива цара Фрању Јосифа

да и он попусти Италијанима, и 5. маја 1915. цар „пристаје на тешке жртве".

Немачка се бринула о себи кад је радила да очува Италију неутралном; преко Италије је мислила да сачува своја снабдевења храном, која су постајала све тежа. Интереси Хапсбуршке династије су били споредниј; требало је чувати њу да не умакне у часу невоље, и не закључи сепаратан мир, као што је то било у намери грофа Тисе 27. априла 1915., а раније у септембру и новембру 1914. посредовањем и Америке у Бечу и у Риму. Отуда Немачка у Риму ради, и у Квиринапу и у Ватикану, са неколико нарочитих изасланика. У Риму наилази на разумевање код папе, који поручује у Беч да треба попуштати, јер је опасност за Монархију велика, и кад Ђолитија, који ради свима силама да дође до промене владе Саландрине и очува се неутралност Италије. Преко Ђолитија се добијају услови које папа и Немци мисле да треба примити. И тако се ове италијанске жмуре протегоше до 20. маја 1915., које доводе грофа Тису, да говори цару како треба сада добити Бугарску и Румунију, а ако и то пропадне, онда треба од Енглеске, преко Шпањолскога Двора, тражити мир.

Сер Едвард Грej, међутим, после краткога одмора, наставља преговоре с Италијом у Лондону, договорно сада више са Француском него са Русијом. И што Немачка бива активнија у Риму, то он бива попустљивији; у попустљивости се иде даље него што то Русија хоће и кад је већ дошло до споразума о уговору, чини се последњи притисак. Поенкаре се обраћа непосредно цару Николи са телеграмом којим га преклиње да што пре дадне пристанак на уступке Италији. То је био последњи удар словенској ствари. Уговор с Италијом је био потписан 26. априла 1915. у Лондону, чуван у тајности све до дана када су га, после руске револуције, објавиле совјетске власти.

2. Лондонски Уговор.

Кад је узео владу 18. октобра 1914., Саландра је обећао Италији да ће „задржати слободу од сваких предрасуда и обзира, без икаквога осећања, осим осећања свете себичности за Италију.“ Начело самоопредељења народа, принцип народности, на страну; сад се морају, каже барон Сонино почетком априла 1914., „узимати у обзир само политички и војнички разлози, који стоје изнад макаквога питања народности.“ Пред крај преговора у Лондону он ће говорити „да је главна пажња Италије у Јадрану решење политичко стратегиског питања на Јадранскоме Мору, у коме источна обала доминира западну. Ово питање се може решити само на један начин, да се из Јадранскога Мора удаљи за свагда свака туђа морнарица... и зато у Јадрану не може бити ниједна тврђава, ниједан топ, ниједна подморница, који нису италијански.“ Ово што су говорили Саландра и Сонино налази се у следећим члановима тајног Лондонског Уговора: (чл 4) „Будућим уговором о миру Италија има да добије: срез Трентино (т. ј. део долине реке Адице са градовима Трент, Роверето, Рива и Ала); цео Јужни Тирол до Бренерскога теснаца (36 километара од Инсбрука и око 54 км од баварске границе); град и округ Трст; грофовију Горицу и Градишку (250.000 становника од којих 36% италијанаша); цела Истра до Кварнера са Волоском с острвима Црес, Лошињ, Уње, Сушац, Свети Петар, с околним отоцима. (Чл. 5) На исти начин ће Италија добити покрајину Далмацију у њеним садашњим границама, а на југу сву земљу до линије која би полазила од мора код Кап-Планке, па идући на запад вододелницом тако: да Италији остану све долине чије реке утичу у море код Шибеника, а то су Чикола, Крка, Бутишњица са њиховим притокама. Италија ће, исто тако, добити и сва острва северозападно од далматинске обале почевши са Премудом, Силбом, Олибом, Шкардом, Мауном, Пагом,

Пунтадуром, и даље на северу, а и до Мљета на југу заједно са острвима Светац, Бишево, Вис, Хвар, Шћедро, Корчула, Сушак, Ластово, као и све околне обронке и отоке, и још Пелагруж али без острва Велики Дрвеник, Мали Дрвеник, Чиова, Шолта и Брач. Следећа места имала би бити неутрализована: 1) цела обала од Кап-Планке на северу све до крајње тачке полуострва Пељешца на југу, као и цео Пељешац; 2) затим део обале на десет километара јужно од Цавтата све до реке Војуше на југу, тако да у неутралну зону уђу цео Которски Залив са својим пристаништима, као и Бар, Улциње, Сан Ђовани ди Медуа и Драч; права Црне Горе (која су у априлу и у мају 1909. уређена између Аустро-Угарске и Италије укидањем полицискога надзора на обали Црне Горе према чл. XXIX Берлинскога Уговора), остају непромењена, али се она не могу проширити на територије и обале које би биле дате Црној Гори; ниједно, дакле, данашње пристаниште Црне Горе не може бити неутрализовано ни доцније, а ограничења у погледу барскога пристаништа остају на снази онако како је Црна Гора пристала 1909.; 3) сва острва која нису додељена Италији."

„Следеће крајеве у Јадранскоме Мору предаће силе Четворнога Споразума Хрватској, Србији и Црној Гори. У северном Јадрану целу обалу од Волоског залива, од границе Истре па до северне границе Далмације, заједно са целом обалом која данас припада Мађарској, цело Хрватско приморје; пристаниште Ријеку и мале пристане Нови и Карлобаг, као и острва Крк, Првић, Св. Гргур, Голи и Раб; а у јужном Јадрану, у коме су интереси Србије и Црне Горе, цела обала од Кап-Планке до ушћа Дрима са главним пристанима: Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улциње, Сан Ђовани, с отоцима Велики Дрвеник, Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач, Јакљан и Колочеп."

Поред овога шта је овде поменуто, Италији је досуђено да, ако северни и јужни делови Арбаније

припадну Црној Гори, Србији и Грчкој како је била жеља Тројнога Споразума — управља спољном политиком средње Арбаније, којој би се обезбедило довољно територије да може бити самостална државица.

Руска влада је обавестила, после потписа Лондонског Уговора, не казујући да он постоји, Српску владу да „ако се не би постигло остварење свих словенских аспирација, узрок томе биће ванредне прилике." Српска влада је тражила од руске владе уверење, да питање о уступцима Италији није свршено, и да се оно накнадним споразумом с Италијом може изменити. Осим тога она је желела: 1) да се не почиње без споразума са Србијом трасирање граница које би се непосредно тицале српско-хрватског народа, 2) да се дадне уверење да ће се Срби, Хрвати и Словенци удружити у једну државу; 3) да ће утицати на Италију да не убрзава акцију на територији где је наш народ врло осетљив. У Лондону су чињени неки кораци да се сазнају главне тачке уговора и да се он обеснажи. Кораке су чинили и српски посланик, и Југословенски Одбор, и пријатељи уједињења Јужних Словена, професор Ситон Ватсон и уредник „Тајмса" Викхем Стид. В. Стид је ишао, поводом тога, француском министру Делкасеу, који му је рекао: „Може бити да смо погрешили, али смо били у тешкоме положају. Италија нам је метнула нож под грло. Помислите шта то значи. За месец дана биће 1,000,000 Италијана на војиштима, а ускоро и 600.000 Румуна. Појачања таква вреде жртава. Али, зар су икада у историји света овакве прилике за одлучивање биле овако тешке, а одговорност државника овако велика?... Италија ће ући у рат пре краја маја, а Румуни ће ући у јуну, то ће убрзати победу савезника." Што нису Српској влади одмах хтели саопштити у којим тачно размерама Србија има бити повећана, то је с тога, што су се противили Италијани. Италија нарочито није хтела да се каже Српској влади „да ће питање о Ријеци и о сједи-

њењу Хрватске и Србије остати отворено до краја рата". Њен Министар Спољних Послова је мислио да је Италија ушла у рат не да ослобађа и уједињује Југословене, него за Јадранско Море. Овако држање Италије изазвало је Русију да предложи Енглеској и Француској, да оне три, без Италије, дају Српској влади тврду веру да ће, приликом закључења мира, помоћи уједињење Срба и Хрвата, само ако Хрвати покажу жељу за то.

У овом међувремену је и Југословенски Одбор предао у Паризу један мемоар Француској влади, а у Лондону објавио један манифест. У њима су до ситница изложене: тежње Југословена за ослобођењем и уједињењем; тачно омеђене границе земаља на којима, у непрекидним масама, они живе; положај, националност целог далматинскога приморја и будући став уједињених Југословена у европској политици. Али није само Југословенски Одбор, него су и југословенски расположени наши људи у Аустро-Угарској сурађивали на заједничком послу. У Хрватском Сабору се говори о народном уједињењу; а на Ријеци, у Трсту спремају се резолуције у главном за спасавање Јадранског Приморја од Италије, јер се верује да ће Аустрија пропасти. Сличне ствари се догађају међу Србима, Хрватима и Словенцима у Северној и у Јужној Америци. Сви они изражавају, на разне начине, иста расположења за ослобођење, уједињење и одбрану од Италије. Многобројни су документи о томе: чланци, расправе, полемике, књиге, зборови, конференције, мемоари, телеграми, прилози, добровољци, ит.д.

3. Русија и Јадрански спор.

У самоме почетку рата, Претседник Француске Републике, Поенкаре, говори Русима да би „требало привући Италију на страну Тројнога Споразума, обећавши јој Валону и одрешене руке у Арбанији. Италијанска влада ставља Немачкој до знања да би се Италија, под извесним погодбама могла придру-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЧАЧАК

жити Немачкој, али исто тако и Тројном Споразуму Русија показује готовост за разговоре с Италијом о условима под којима би могла да уђе у акцију. И разговори почињу; први предлози Италије су ови: превласт на Јадрану, Трентин, Валона; Србији и Грчкој територијална повећања, излаз Србији на Јадранско Море. Француска и Енглеска, у почетку августа 1914., дају службено овлашћење Русији да води преговоре с Италијом. Енглези предлажу Савезницима да уступе Италији и Трст, како би лакше добили италијанско јавно мњење, које је против рата. Имајући овакав пристанак Енглеске и Француске Русија предлаже Италијанској влади као основу за разговоре: превласт на Јадранскоме Мору, Трст, Трентин, Валону; Србији и Грчкој излаз на море. Али све ово под условима да Италија спречи излаз аустриске флоте на Јадранско Море и уђе војском у Трентин. Италија прима територијалне понуде, али не налази да је дошао „историски час" да уђе и рат, и склона би била да очува неутрално држање. Русија и на то пристаје и наставља свакодневне разговоре у Риму и у Петрограду. Италија, међутим, разговара и са лондонским кабинетом, који се показује попустљивији. Она би да нађе повод да Аустро-Угарска почне рат, а онда да савезничке флоте и војске, једновремено, почну акцију противу Двојне Монархије. Италија, у другој половини августа 1914., тражи да се разговори пренесу из Петрограда у Лондон и да се Италији заједчи да ће задржати све покрајине које војском заузме. Руска влада се показује вољна да преговори пређу у Лондон, али се не слаже са овим другим предлогом; њој се чини да би се на тај начин створила иридента, која је била и слабост Аустро-Угарске. Руско јавно мњење не би никад упустило Далмацију под власт Италије. Руска дипломатија добија и налог да спречава италијанску штампу, да говори о италијанским захтевима у Јадранскоме Мору. Италија се распитује колика је руска снага у Галицији, и навраћа разговоре и на акцију француске и енглеске флоте у Ја-

дранскоме Мору. Њу уверавају да је руска војничка снага толика, да Аустрија неће смети узимати са фронта у Галицији трупе, на случај уласка Италије у рат, и обећавају јој сарадњу флоте. Руси опомињу Енглезе да не оду далеко с обећањима, да је довољно дати као цену Трст, Трентин, Валону. Римска влада, у ово време, разговара са бечким кабинетом о Арбанији, о Валони посебно. Италија је опрезна, први разговори се повијају према догађајима на фронту; што Немци ближе Паризу све лабавији разговор; али се чују италијански гласови да би Француска требала да уступи Ницу, Савоју и Корзику. Французи, и у тешким часовима, уздржавају руску дипломатију да не жури много Италијане „јер ће, вели Думерг, Немачка рећи да корумпирамо Италију и терамо је да силом напусти неутралност.“ Уочи прве битке на Марни, Италија изјављује да ће остати неутрална, осим ако англо-француска морнарица не удари на Трст и Валону. Руси саветују својим савезницима у Паризу и у Лондону, да почну напад на Котор и на Дубровник, и тиме охрабре Италију. Српска влада је узнемирена гласовима из иностранства о разговорима с Италијом о Јадранском Мору. У италијанској јавности се писало да ће Србија добити, на случај победе Тројнога Споразума, неки део Далмације и Арбаније, да би Хрватска и Словеначка, у томе случају, постале автономне, а Италија би добила неки део Далмације и Арбаније. У дипломатским круговима ишао је, опет, глас да се воде преговори између Рима и Централних Сила, и између Тројнога Споразума и Италије; да ова последња намерава да упадне у Далмацију. Ово даје повода Српској влади да скрене пажњу Руској влади да ће се Далмација противити војној акцији Италије, и још боље приљубити уз Аустро-Угарску. „Далмација жели сједињење са Србијом“, телеграфише се 3. октобра 1914. у Петроград из Ниша, „то је њен идеал, њени национални интереси, и то је жеља свега српско-хрватскога народа. За Италију је довољно ако добије Трст, Трентин, Пуљ с Истром. Ако буде тражила

више, она ће изазвати реакцију и на тај начин послужити Аустро-Угарској. Замолите царску владу да не даје Италији обећања на штету Словена, јер Италија и онако не учествује у данашњем рату, а мисли да, без икаквих жртава, присвоји словенске земље, словенском крвљу натопљене." Узнемиреност Српске владе, у погледу уласка Италије у рат, није била оправдана, али, у погледу њених захтева, јесте. Она тражи од Споразума да привремено окупира Валону, због тобожњих нереда. Тројни Споразум одобрава и Италијани заузимају Валону, а Грци улазе у Епир. И тако, руски предлог о деоби Арбаније између Србије и Грчке завршио се окупацијом Епира и Валоне. Италија је објашњавала Русији да се мора чувати уговор од 1913., т. ј. самосталност Арбаније, али је ипак окупирала Валону и околину „да би очувала своје историске и националне интересе". То је дало повода и Србији да одговори на овај акт италијанскога „активнога неутралитета" заузимањем „стратегиских тачака" крај њене границе у Арбанији. Тако је стање ствари било на крају 1914., и ако Русија није одобравала ни Србима, ни Италијанима, ни Грцима овај поступак.

Нова година је видела Италијане у Драчу под изговором да заштите безбедност странаца. Исто тако Грци с Италијанима проширују окупацију Епира, да би „обезбедили позадину Србије". Они то раде, али не улазе у рат, иако Енглеска и Француска непрестано навађују. Русија се не слаже много са својим савезницима; Сазонов је мишљења да се приступањем Италије Тројноме Споразуму може добити само у моралном погледу; на војничку снагу Италије он не рачуна много. Чекала је пола године на Италију, па кад она не улази у рат, она позива кабинете лондонски и париски да ревидирају своја обећања Италији и да јој отворено кажу да она вреде само тако, ако Италија ступи одмах у акцију противу Турске и Аустро-Угарске. Италија поставља из дана у дан нове захтеве. Почетком марта 1915. Италија предаје Енглеској влади те захтеве. Италија тражи

стварање чисто муслиманске Арбаније, уступање дела далматинскога прибрежја и неутрализацију целе источне обале Јадрана. Ово изазива Руску владу да опомене своје савезнике, да би ово, ако би се примило, изазвало доцније нереде споља и унутра, да би Србија дошла на Јадрану у зависан положај од Италије, а неутрализовањем целе источне обале нарушен би био суверенитет Србије. На наваљивање из Лондона и Париза, Руски кабинет 15. марта 1915. одговара да пристаје да се учине ови уступци Италији: 1) Трентин, Тирол до кланца бренерског, Трст, Истра, Кварнерски отоци, Валона, за случај деобе Турске и Адалија у Малој Азији. 2) Додеканез; 3) стварање Арбаније од муслиманскога живља, чије би се границе доцније одредиле; 4) да се не допусти Папи да учествује у прављењу мира. Примајући ове услове, он скреће пажњу владама Енглеске и Француске на опасност од будућих ратова, ако се усвоје сви претерани захтеви. Сазонов нарочито подвлачи опасност да се, одмах после рата, сукобе Италија и Србија, ако се приме захтеви Италије о Далмацији. Он мисли да би најбоље било кад би се Србији дало од Крке до Црне Горе, чија би граница била нешто северније од Дубровника. Остали део обале од Крке до Валоне, са припадајућим отоцима, требало би дати независној Хрватској. А што се тиче неутрализма источне обале, Сазонов је мислио да треба да буду неутрализоване и арбанаска обала и грчка од Химаре до Стилоса, али не и уста Котора и црногорска обала. Објашњавајући Италији ово исто, Сазонов је нарочито истицао да би, ако би се примили захтеви Италије, Србија прешла од аустро-угарског притиска под италијански. Сазонов, по одобрењу цара Николе, говори: да Италија, ако прекине преговоре са Тројним Споразумом, има само да изгуби. „Никад њој не би дале Аустрија и Немачка ни Трст ни Трентин, нити комад Далмације.“ Њему баш „никако не иде у главу“ да Италијани траже толике жртве од других, а не могу дати сами сразмерне жртве. Помоћ коју нуде јесте у

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПРЕСКОВАЦ

обрнутој сразмери према помоћи и користима које траже. Енглеска је свесна да ће напор Италије бити мали, али верује да ће то убрзати крај рату, који је, крајем марта 1915., већ узео два милиона људских жртава. Италија попушта донекле и пристаје да се Србији дадне Сплит и од Сплита даље на југ, али под условом, да се сва обала неутрализује. Ове услове Енглеска прима и тражи од Русије да их и она прими, показујући у исто време страх да српска обала, ако се не неутрализира заједно са свима прибрежним отоцима, не постане словенски излаз у Средоземно Море. Руска влада се опире свакој неутрализацији српске обале и тражи да се Србији дадне цела обала од Кап-Планке са Сплитом до црногорске границе. Неутрализовање ове обале сматра као нов захтев Италије. У исто време одлучно одбија захтев Италије да јој се дадну, сем три четири, сви отоци далматински. „Русија не може жртвовати интересе Србије, дати јој гори материјални и морални положај од положаја Италије, која још није савезник". Италија, тада, пушта глас у Лондону да ће преговарати са Немачком и добити што не може добити од Аустрије и од Савезника. То побуђује Енглеску владу да чини притисак на Руску владу. Сер Е. Грej само што не каже: Не можемо ми због Србије да продужавамо рат; дали смо јој трипут више него што има сад, на то је доста. Њој се може дати још један део Баната да би могла заштитити своју престоницу; ко одбија италијанске захтеве носиће одговорност за продужење рата. На ова наваљивања Сер Едварда Греја Руска влада одговара, да су део Далмације, од Кап-Планке до црногорске границе, са прибрежним острвима, недељива целина с обалом. Пристаје да ушће Неретве и Бока Которска буду неутрализовани. Сазонов, саопштавајући овај предлог руском посланику у Лондону, скреће му пажњу да овако попустљиво држање према Италији, на рачун Словена, изгледа мало необично. „Енглези и Французи некако сувише широко дају територије Италији само онамо, где не постоје никакви њихови инте-

реси... Да сам знао да ће се у Лондону тако поступати, ја не бих никад пристао да се преговори с Италијом воде у Лондону," завршава Сазонов своје излагање. Све то није помогло; положај на фронту нагони Русију да пристане, да се до Кап-Планке, са Задром и Шибеником, дадне Италији, а остало од Планке до црногорске границе Србији, с тим да се све то неутрализује. Енглеска влада саопштава Италији да је вољна уступити Италији земље од Задра до Кап-Планке без неутрализовања, а од Планке до Котора Србији с тим да се обала неутрализира; поред тога још и острва. Италија прихвата ову понуду Асквитова кабинета, тражи неутрализовање Котора и одређује границе Црне Горе и Србије „на једној тачци 10 миља на југ од Дубровника." Уз ове захтеве Италија тражи још да представља Арбанију дипломатски. Русија налази да је Енглеска сувише попустила и тражи да се Црној Гори дадне Скадар, Сан Ђовани и Љеш, а Србији, у близини Грчке, већи део Арбаније, која може, тако, остати као засебна држава са престоницом у Драчу. Уз Енглезе постају и Французи нестрпљиви. Поенкаре се обраћа рускоме цару с молбом да пристане на тражене уступке Италији; то тражи британски министар војске лорд Киченер и Жофр главнокомандујући француске војске. Никола II попушта и пристаје „на капитулацију Тројнога Споразума пред Италијом, која не говори о своме уласку у рат, него тражи да и она уређује дарданелско питање и црногорске воде." Лондонски уговор је потписан 26. априла 1915. уз обећање Француске да ће се, кад дође решавање о миру, помоћи Русија да се словенски интереси не окрње. Италија је још тражила: „да се на Лондонском Пакту не ставља датум, да се Србији не саопштава његова садржина; да српска војска крене ка северозападу, кад италијанска војска крене ка Љубљани."

4. Крај 1915. и деоба Србије.

Обећања, која су дали Србији Савезници, да ће је помоћи и војнички чим почне велика офанзива противу ње, нису се испунила. Енглеска и Француска су решиле, да шаљу војску преко Солуна у Србију, да „чувају Букурешки Уговор", и послали су одмах око 25.000 војника. Али, за овај посао и тешкоће су биле разне; најпре од Грчке, а после ње од непознавања терена и других савезничких недостатака. Влада Грчке, после неких колебања, дала је изјаву: да њу веже савез са Србијом, али само на случај балканскога рата, и да неће дати Србији никакву помоћ. Енглеска и Русија су стајале опет на темељу да је то њена дужност и обвеза. И, што је положај српске војске, из дана у дан, постајао гори, почетком октобра 1915. код Куманова и дуж границе, то су Грци били упорнији.

У часу кад су се Макензенови гренадири, поткрепљени са тешким топовима и аеропланима, пробијали долином Мораве, у Берлину се утврђује судбина Србије. Њој је било досуђено да се добро поткрати, да се уједини са Црном Гором, и да црногорска династија буде глава нове државе. Бугарска је требала да добије границе санстефанске; Ниш, Врање, Приштина, Призрен, улазили су први пут у претресање између Беча и Софије. Аустрија их није давала никако.

У овим најтежим часовима за Србију, када су навалиле и војске и дипломатија, непријатељске и савезничке, да од ње добију уступке или да је униште, било је од стране Тројнога Савеза покушаја да се са Србијом закључи одвојени мир. Преко присталица Централних Сила у Букурешту и у Атини чињени су такви покушаји са нашим представницима. У Букурешту се покушавају, преко Маргиломана, шефа конзервативаца, а у Атини преко краља Константина, разговори са српским посланицима. У Берлину су мислили да би добро било направити споразум са Србијом, пре него почне офанзива противу ње. У Бечу траже безусловну

капитулацију српске војске и окупацију свих територија. У Софији не пристају никако. Немачки Главни Штаб поставља ове услове: „Пуна капитулација и сједињење онога што остане од Србије са Црном Гором и Арбанијом под црногорском династијом.“ Немачки представник у Цариграду мисли да би требало закључити одвојен мир са Србијом, и то што пре, како би се лакше привукле Грчка и Румунија на страну Централних Сила и балкански рат свршио брже. Његово је мишљење да не би требало збрисати за увек Србију. Овакво мишљење имају и аустро-угарски посланици у Цариграду и у Софији; они верују да би Велика Бугарска била исто оволика опасност, колико и Велика Србија што би била. Они су за Србију умањену, али ипак способну за живот, са једним излазом на море. „На Балкану се мора обновити нека врста равнотеже те не допустити никад хегемонију једнога народа или државе. То се може постићи ако се Грци помогну у њиховим тежњама, а нарочито у њиховом ширењу у Јужној Арбанији, и ако се од остатка Србије направи једна за живот способна државица. Допусти ли се Бугарима да поклоне све они ће побугарити Србе, а у интересу је нашем, — тако завршава своја излагања аустро-угарски посланик у Цариграду барону Буријану 1. децембра 1915. — да се Срби и Бугари одрже у сталноме сукобу.“

Кад је Србија била већ у рукама аустро-немачких и бугарских трупа, онда је и гроф Тиса израдио један нарочити план за деобу Србије, који утврђује да гроф Тиса није био противу рата нити противу деобе Србије, како се то говорило доскора. Његов предлог упућен цару Фрањи Јосифу I био је овај. „Србија треба најпре да изгуби јужне и источне крајеве давши их Бугарима; па онда треба да изгуби све крајеве поред Саве и Дунава, који би припали Двојној Монархији; оно што Мађарска има да одузме не сме бити превелико, то би се могло ограничити само на најплодније равнице. Најзад од Србије би требало одузети па дати Арбанији оне

БИБЛИОТЕКА

крајеве који су Лондонским Протоколом (од 1913.) дати Србији и Црној Гори. Од Арбаније се мора направити једна велика привредна и политичка јединица, у којој неће имати никаква утицаја ни Италија ни Србија... Остатак Срба ће се спојити са Црном Гором, од које ће се одузети Бар и Улцињ и са Србијом, која ће остати тако са најсиромашнијим крајевима без комуникација, у брдима, и потпуно зависне обе од Хапсбуршке Монархије. То најбоље одговара њеним интересима, а то је и најјаче јемство да се спречи обнова свесрпскога покрета; уједињење свих Срба је жеља националиста Срба и после слома Србије, и то показује где је опасност. Сви ти кругови у Мађарској желе анексију свих србијанских округа, како би се ујединиле сви Срби на југу Монархије и на тај начин постали један важан чинилац у њој... Аустрија не схвата тако ствари, а у њеноме је интересу да се број Јужних Словена у Монархији смањи, нарочито кад је у питању Босна. Према томе на Угарској је главна задаћа да реши Југословенско Питање у духу унутрашњега јединства Монархије и њене способности за акцију као Велике Силе. То је несумњиво тешка задаћа и велики терет, који би примили одговорни угарски државници, у случају да Босна и један мали северни део Србије припадну Угарској. Ако би се томе броју Срба додали још оних два милиона Срба из Србије и Црне Горе, онда би се бројна равнотежа пореметила, и запалиле би се тежње и наде Срба до такве висине, да би Угарска изгубила свој печат јединства. Ако би такви елементи — који нас не маре, који ако нису непријатељи а оно су равнодушни према држави, преовладали, и ако Угарска изгуби карактер живога бића које претвара све делове у једну целину, онда ће Монархија изгубити своју највећу снагу; изгубиће потпору да издржи џиновски напор, који захтева од ње Светски Рат. И још нешто. Ако би се анектирала цела Србија, то не би ни у коме случају значило да би руске и српске сплетке противу Хапсбуршке

Монархије престале. Анексија Србије не би убила великосрпску идеју, напротив, појачаваље броја Срба у Монархији, њихово уједињење под једним владарем, ојачанање српскога на рачун других племена, стварање једне велике православне већине противу Хрвата, постају све нови чиниоци за Велику Србију. Сваки уступак народностима биће ново оружје у борби за расцеп Монархије. И зато ја предлажем да се од остатка Србије и Срба створи једна нарочита државица, отсечена од света; за данас би могло да остане отворено питање да ли би Црна Гора и Србија остале одвојено, или да ли би их ујединили под црногорском династијом, или под неким новим Аустро-Угарској наклоњеним владаром, са новим устројством те државе. У свакоме случају та би држава била привредно и војнички везана за Монархију. Ово осамљивање Срба, који ће живети ван граница наших Срба, имало би се проширити и даље и на оне округе које би присајединили Угарској. У тим анектираним округима морало би се дуговремено аутократски владати. Поред тога у тим округима би се извела колонизација на широкој основи. Колонизирани би били Мађари и Немци који би били непрекидно у већини и служили би као веза између Србије и српског народа у Јужној Угарској и у Славонији. Руку у руку са добросмишљеним ојачавањем Мађара и Немаца у Срему, у Бачкој и у Банату, гвоздени бедем, који ће чувати јужну границу и бранити од великосрпске заразе наше Србе домороце, биваће на овај начин све чвршћи.“ За овај план шеф Мађарске владе надао се добити немачкога цара, са којим је имао разговора, и приказивао га овоме владару као једини излаз, који би примила и Русија. А Русија не би, по његову мишљењу, никад пристала на целокупно уништење Србије. Гроф Тиса није, дакле, био против рата са Србијом, него је био противу аустриско-бугарскога плана са другим, још горим. Он је тражио да се спречи по сваку цену уједињење Јужних Словена у интересу Мађарске и њенога дотадашњега господ-

ства над Србима и Хрватима у Аустро-Угарској Монархији.

Докле су се овако у Бечу, у Пешти, у Берлину и у Софији погађали око деобе Србије, дотле се у Лондону и у Паризу чине савети шта да се ради: да ли да се проширује солунска база и да ли да се Грчка присили на боље држање. Грци прете да ће српску војску разоружати, ако само пређе границу Грчке. Француска је за ојачање базе у Солуну; код Енглеза нису сви за то; мисли се да се тражи и помоћ Италије за проширење Солунскога фронта. Само, Италија поставља нове захтеве. Сматрајући их као претеране, Французи и Енглези постају у погледу Грчке врло енергични, нарочито Енглези. Први услов за сигурност Солунскога фронта јесте осигуравање бокова од Грка, те Енглези траже демобилизацију грчке војске. Први њихов корак је био окупација Солуна, и дефинитивно стварање базе за операције.

Октобар, новембар и децембар 1915. прошли су у претресању око питања о Солунскоме фронту. Докле савезници Србије раде да га учврсте, не презајући ни од акције за обарање грчкога краља Константина, дотле се воде разговори између Атине, Букурешта, Софије, Цариграда и Централних Сила о истоме питању. Они разговарају о томе „да ли треба у будуће оставити самосталну Србију или не, али нарочито да ли треба сићи у Солун и избацити Французе и Енглезе". „Допуштам чак и да Бугари у грчку Македонију уђу", говори краљ Константин у своме гњеву противу Енглеза.

Српска војска се, крајем новембра, већ повукла из Србије и пробијала се кроз пусту и непријатељску Арбанију ка Јадрану, Скадру, Драчу и Валони. Мир који је Србији нудио Макензен одбијен је; а већ тада Италијани, преко нунција у Бечу, говоре о миру, иако је папски нунције „разговарао на своју руку са бечком владом и царем Фрањом о општем миру."

Српска влада, после комбиноване офанзиве

аустро-немачке у октобру 1915., и бугарског удара с леђа, решила је да остане у Нишу све дотле докле се може, до првих топова немачких противу Ниша. Она је до последњега часа имала наду да ће јој Савезници послати обећану помоћ. У очекивању те помоћи, она је намеравала да се повлачи, кад дође час, ка Битољу; решено је било да се тамо упуте дипломатски представници Француске, Енглеске, Италије, Русије, Белгије, Грчке, Румуније, Црне Горе. Ови су требали кренути 14. октобра, али због преноса трупа ствар се одложила до 16. октобра. Тога дана је било већ доцкан; жељезнички пут Ниш—Врање био је пресечен. И тако су се кренули 18. октобра за Чачак само посланици руски, француски, енглески, италијански — други су раније већ уграбили последњи воз мислећи да су срећно избегли невоље. У Краљеву је био први конак за путовање у неизвесност. Ту су се слегли страни посланици, страни лекари и поданици, чиновници, бегунци избеглице из северне, западне и источне Србије, ту архиве, војска, канцеларије. У даљини се већ чула потмула грмљавина; Аустријанци од Ужица и Немци од Горњега Милановца приближују се. Ноћу 29. октобра стиже влада из Ниша, а сутра-дан већ се спрема на даље одступање. Прво се мисли на Рашку, где би се дуже задржала службена Србија, уверена да ће се моћи бранати ибарска долина, и да ће планине бити препрека непријатељу да се приближи центру и историском леглу Српства. У Рашкој се није могло дуго остати — није било места за сав онај свет и Врховну Команду, и владу, и најважније чиновнике, и војнике, и избегли свет и саме домаће становништво. Поред тога и извештаји армије војводе Мишића су неповољни; он се нагло повлачи кроз ибарску долину — сваки час може доћи у Рашку, јер аустриска војска притискује са запада и севера. У Врховној Команди су несложни команданти; осећа се како нагло повлачење мења расположења, како се губи поверење у себе. Од Рашке почела је српска Голгота да се заврши на Острву Смрти код Крфа.

И кад је решено да се иде у Митровицу, 5. новембра 1915., није се било сигурно да ли ће се моћи дуго остати у њој. У Митровицу се скрхао сада цео избеглички свет. Стране мисије лекара, руска, француска и енглеска одбрана Београда, дипломати, министри, трговци, архиве, војска, комора, стока, направили су од Митровице један велики и узнемирени мравињак свакојаких лица. Врило је у Митровици; у њој је почела борба за крух; од Митровице је почело лутање. Како ће се хранити, бранити, куда одступати и где скрасити? Надања у савезничка обећања су била већ изгубљена. У Француској се променила влада, дошао за Министра Спољних Послова Бриан, присталица Солунскога фронта, али у Солуну се ништа није поправило. Бугари покушавају да обиђу Качанички кланац и да похватају српску војску, Аустријанци, уз помоћ Арбанаса, то исто желе. Сад већ није било изгледа на неко повлачење у реду. У поноћи 15. новембра страни посланици, влада српска и Врховна Команда су, после заузећа Гиљана од Бугара, решили да се повлачење врши ка Призрену. На Косову Пољу слегла се војска и избеглице, они су застали ту пре него ће кренути у незнан. Међу њима је и краљ Петар који се задржава у Приштини, па, после виђења са Пашићем, шефом владе, наставља свој пут са народом, који измиче испред непријатеља ка мору. Јадранско Море је неки спас; оно је нада, ослобођење од страдања; тако многи мисле иако још није сигурно којим путем треба ићи, да ли на Љум-кулу за Битољ, или преко Црне Горе у Скадар.

У Призрену је застој. Ту се још увек очекују вести да ли је пут преко Љум-куле слободан, па да се крене тамо; или, боље рећи, ту се чека и вреба покрет владе. Свако рачуна да је онуда најсигурније и најбоље куда она пође; а влада српска је у Призрену очекивала да ће доћи добре вести о исходу српско-бугарске битке око Феризовића—Урошевца и Скопља. Те вести нису дошле, па се цео свет кренуо ка Скадру. — У Призрену је почело избијати

незадовољство што се увек јавља у сличним катастрофама, при бегству и повлачењу. — Војска је уништавала своје оружје, топови су бацани у Дрим, или закопавани, аутомобили спаљивани, возарска опрема са материјалом и стоком напуштана. Грађани избеглице су се, исто тако, ослобађали непотребних терета, које су до Призрена вукли. Халабука, гунђање, псовка, свађа, запевање, неред и шкргут зуба Арнаута, брујало је по Призрену. До Призрена још како тако; то је било још наше. До Призрена још каква таква пута, али од Призрена ка мору само непознато и несигурно. Али, нада је да ће се, ипак, стићи у заклон и у боље.

Скадар није био сигурно склониште за реконструкцију ни једне десетине хиљада војника, а камо ли за више десетина хиљада. Поред тога што је био мали и недовољан, он је био под непријатељском ватром са мора и из ваздуха, па и са суха. Једно једино залеђе била му је Црна Гора, па и она је била на мукама. Из Котора су излазили ратни бродови и спречавали редован саобраћај између Драча и Сан Ђовани ди Медуа са Италијом. Осим тога аустриска војска је већ полако крчила пут ка Ловћену, а бугарске комитске чете су се примицале Елбасану са намером да уђу у редове српске преморене војске у повлачењу.

У први мах се веровало у могућност обнове војске у овом делу Арбаније; али кад се мораде 15. децембра смањити војнички оброк на половину, а 18. децембра на трећину, и кад се за 20. децембар предвиђало коначно испражњавање и последње резервне хране — онда се на то није више мислило. У граду, где је, за једну ноћ, од глади умирало по четрдесет људи, није се могло остати, тим пре што је, предвиђена и обећана од стране Савезника исхрана, ишла споро, нередовно, и, у почетку, потпуно недовољно. И после једномесечнога двоумљења и преговарања са Савезницима, сложише се војска и влада да приме предлог, да се војска евакуише из Скадра на боље место, и под бољим приликама изведе њено

пуно опорављење и преуређење. Крајем децембра 1915. могло се говорити о војсци, јер су тада у Скадру били скупљени сви остаци војске; војник-сељак дошао је на збориште у Скадар...

Чим су аустро немачке трупе почеле нападати на Дунаву и прелазити у Србију, требало је евакуисати и аустро-угарске заробљенике, растурене по читавој земљи. Најпре се мислило да се упуте у Тетово, али, докле су се предузимале мере, дотле су непријатељи прилично пошли напред, и зато су сви ови несрећници упућени, преко Прокупља, у правцу Призрена, дакле онамо куда се повлачила војска и са њом многе избеглице. Одавде је мишљено да се заробљеници упуте у Битољ, преко Дебра, а из Битоља у Солун; али ни овај план није могао успети, јер су се већ чули топови непријатељски на тој страни. Због тога су упућени у групама, најпре под стражом, у правцу Елбасана за Валону, а после, без великог надзора, заробљеници су стигли до паланке Фијери, недалеко од Валоне — Ту су наши официри предали Италијанима око 25000 заробљеника, које су Италијани пребацили у Сицилију, и доцније их, у разним преговарањима, увек сматрали и рачунали као своје заробљенике, као оне које су Италијани заробили а не примили од Срба. Много од ових заробљеника страдало је успут, као и избеглице Срби са којима су делили подједнаку судбину.

Влада српска са Скупштином није била тада у могућности да сама штогод учини, да се помогне народу и војсци. Она је тражила и очекивала помоћи од својих Савезника. И 5. децембра упућена је француска мисија у Арбанију, под генералом Мондезиром, да се побрине о преуређењу српске војске, која се налази у Скадру. То није било дело преуређења него пре дело ускрсења војске српске, која је била живо гробље крајем 1915. „Српска војска" пише 28. децембра генерал Мондезир, „потпуно је дезорганизована. У Скадру лутају гомиле војника и траже хлеба. Нема реда,

нема дисциплине војничке. Врховна Команда још ради, али њене наредбе нико не извршава; војник се, међутим, добро држи; не буни се, тражи само хлеба; изгладнели падају по улицама." У априлу 1916. српска војска је сачињавала шест дивизија од преко 110.000 људи.

Француску мисију помагали су Енглези и Италијани у првоме послу за исхрану војске и избеглица, — које су, са тешком муком, пребациване у Италију и даље за Француску. Исхрана је требала да се врши из Бриндизија, преко Сан Ђовани ди Медуа, малог јадранског пристаништа код ушћа Бојане. Италијанска флота је тешко пристајала да је врши, те су морали преузети заштиту Французи, који су овде једном имали успешну поморску битку са аустро-угарском флотом из Котора. После доста неприлика и препрека прва редовна помоћ је стизала у Скадар; војска је била колико толико окрепљена за даљи пут. Руски цар је, и овом приликом, помогао да се уклоне тешкоће у Риму, где су мислили „да мртву главу не треба дизати из гроба."

После краткога лутања где ће се остаци српске војске пренети, да ли у Бизерту, да ли у Француску, решено је било да се војска пребаци на грчко острво Крф. Требало је журити, јер је непријатељ полако напредовао и претио да ненаоружану војску, Народну Скупштину, Краља и владу зароби. И Црна Гора је већ морала напустити даљи отпор; аустриске трупе су узеле неосвојиви Ловћен. 8. јануара 1916. црногорска војска је престала бити војска; краљ Никола са породицом оставио је Црну Гору; остао је само народ са намесничком влашћу кнеза Мирка. После две недеље од овога другога трагичног догађаја у историји Срба, у Скадру се није затекао ни један жив војник, све се кренуло на тежак пут кроз смртоносне албанске мочвари ка мору. Влада, народни посланици и избеглице имали су се укрцати у Сан Ђовани ди Медуа, а војска ту и у Драчу и у Валони, под заштитом француских ратних бродова, у

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
ЛЕСКОВАЦ

бродове италијанске. Италијани су тражили да војска иде у Драч и у Валону, уверавајући да је Сан Ђовани ди Медуа врло опасно место због близине Котора, где су се налазили ратни бродови аустриски. На овоме одступању Италијани су својим држањем много допринели да се наша војска ослаби, а путовање до Валоне, која је од Скадра удаљена 300 километара, и пут који је усред зиме био непроходан, без заклона и хране, упропастио је многога војника и један део рекрута. Италијани су поред тога страховали да у Арбанији краљ Петар не остане са војском.

Одступање је трајало месец дана; у главном је извођено преко Валоне. Италијани, иако су војском, снабдевеном добрим оружјем, посели Драч и Валону, без отпора су пустили Аустријанце да уђу у Арбанију крајем фебруара 1916. Војска српска је преведена на Крф, који су Савезници посели, а српске избеглице су, преко Бриндизија, отишле у Француску заједно са народним посланицима.

На Крфу је страдало много војника од разних болести, које су све биле последица премрлости и глади. Од 23. јануара до 23. марта помрло је око 5000 људи; острво Крф, а нарочито мало острвце Видо, је костурница српска, рекло би се, већа него и једна у историји Срба од доласка на Балканско Полуострво. Острво Видо је било место где су умирући људи издржавали карантин. На њему, правоме Острву Смрти, покопани су ти истински мученици, који су умирући поздрављали Србију. У дубинама морским око тога острва, које Доситије помиње као острво Питије, потопљени су многи српски војници, који нису могли да се опораве од изнурености. Крф, Видо, Димотика, Хипсос и Говино, остаће у туђини као тужни споменици праве Голготе Срба у Великоме Рату и у њиховој читавој историји.

Оно што је поштедела смрт брзо је спасено, и дошло је себи. Преустројство војске, коју су са-

стављали и болесни и здрави војници Срби из Србије и Црне Горе, и нешто из других јужнословенских крајева, почело је 19. фебруара 1916. а завршено је 26. априла 1916. Сва ова преустројена војска састављала је три армије; дивизија моравска и вардарска састављале су I армију (командант војвода Мишић); шумадиска и тимочка дивизија састављале су II армију (командант војвода Степа Степановић); дринска и дунавска дивизија састављале су III армију (командант генерал М. Васић). Свих шест дивизија, са једном коњичким дивизијом, имале су 115.000 бораца, снабдевених француским пушкама и артилеријом. Почетком априла 1916. почело је пребацивање српске војске са Крфа на Солунски фронт, а за месец и по дана све су трупе пребачене; ниједан транспорт није страдао од подморница, иако су их немачки подморски бродови очекивали око Крфа. После краткога вежбања српска војска је изашла на фронт, где је ушла у састав савезничке Источне Војске којој је остала команда у рукама генерала Сараја. Српска војска је имала фронт од Вардарца преко Кожуха до Ветерника, Доброг Поља, Кајмакчалана, Лерина. Овакав распоред је промењен кад је предузета 12. септембра офанзива. Борбе које су трајале до 19. новембра завршиле су се повраћајем Битоља и неких јачих положаја на томе правцу.

Ова војска ће се попунити добровољцима из Русије и Америке, састављеним од Срба, Хрвата и Словенаца, било заробљених или од оних који су се предали слободно на руском фронту, било од оних који су добровољно ступили у редове српске војске.

5. Добровољци.

Још од 1905. долазило је у Србију доста добровољаца из Аустро-Угарске. Они су најпре улазили у чете, које су по Маћедонији и Старој Србији браниле српско становништво од разних напада. Кад је дошао Балкански Рат, онда их је било више. Највише је било Срба из Босне и Херцеговине, па

из Војводине, а био је и по гдекоји Хрват и Словенац. Светски Рат је довео масе Срба, Хрвата и Словенаца у добровољачке редове. Срби су улазили у добровољце ради Српства; Срба добровољаца је било највише, из свију друштвених редова; Хрвати и Словенци су били више из редова интелектуалаца. Око окупљања добровољаца било је тешкоћа које су стварали, с једне стране, још неприпремљени духови за наше народно уједињење, а с друге, политички чиниоци. Међу овим последњима није било слоге у томе питању. Југословенски Одбор је радио да се аустриски Срби, Хрвати и Словенци у одвојеним јединицама, и признати од Србије и Савезника њених као засебна савезничка ратујућа војска, боре под српском Врховном Командом. Српска влада је, опет, желела да она ослободи Србе, Хрвате и Словенце и да их све уједини. Она је радила да аустро-угарски Срби, Хрвати и Словенци, добровољци, уђу у српске јединице. Овај спор је много шкодио самој ствари; али мора се рећи да су широки слојеви добровољачки улазили у редове борачке не из политичких, него из идеолошких разлога. За ослобођење и уједињење народ се, по нагону, груписао. Данас изгледа, на пример, невероватна она борба у Русији око имена добровољачкога корпуса, који се састављао од Срба, Хрвата и Словенаца из аустро-угарске војске, који су пребегавали у Русију 1915—1916. Једва је у почетку 1918. решено цело питање што је на Солунском фронту састављена од добровољаца једна дивизија под именом „Југословенска Дивизија". Овај сукоб између два гледишта, српскога и хрватскога, лишио је нашу војску многих добровољаца из Северне и из Јужне Америке.

Може се рећи, међутим, да су у време рата, били улога и значај добровољаца велики. Велики Рат нису водили политичари него војници; народи су вредели колико је војска њихова вредела. За наше савезнике, који нису били, нарочито у почетку, расположени да раздробе Аустро-Угарску,

нису вредели само тежње Србије за уједињењем свих Југословена, него и воља Југословена да се ослободе и уједине са њом у једну државу. Та њихова воља је могла бити изражена најбоље у крви, коју су за њу давали. Чеси и Пољаци, а нарочито Чеси, извојевали су ово што имају данас понајвише својим добровољцима. Одвајајући се у засебне јединице војничке, и излазећи у фронтове Савезника, они су, иако тако рећи не учествујући у крвавим борбама, то имали као најјачи аргументат при стварању Нове Европе. Значај овога је тек у мају 1916. разумела и Русија, која се у почетку највише бојала да се „православно вино не поквари католичким." Тада је Цар Никола II, приликом доласка Пашићева у Петроград, говорио о „великом моралном значају" добровољачких одреда састављених од Срба и Хрвата заробљеника, без обзира на веру, који су се окупљали у Одеси. „То ће подићи морал код Срба и Хрвата у Монархији, а служиће доцније као политички аргументат за уједињење ваше," говорио је цар у Царскоме Селу почетком јуна 1916.

За време прве офанзиве аустро-угарске 1914. у Србији су добровољци играли већу улогу. Они дочекују најпре код Београда непријатељску војску, а после су распоређени у пет добровољачких одреда: јадарски, руднички, горњачки, златиборски и сарајевски. Јадарски одред је имао око 700 четника, нарочито Босанаца и Херцеговаца, а учествовао је у биткама на Церу, на Гучеву и код Београда. Руднички одред је имао 320 четника из свих крајева наше данашње државе. Овај одред је издржао жестоке борбе код Београда, код Крупња, код Љубовије, и код Ваљева, и он је изгубио многе борце. Горњачки или златиборски одред се борио пред војском код Вишеграда, Бабине Горе, а на Бабјаку је био сасвим уништен. Златиборски одред је имао око 150 људи, који је успео да се увуче непријатељу иза леђа и омете јачу офанзиву. Овај одред се тукао на Мећеђој, Лесковој Гори, а после победе на Сувобору је ра-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

стурен. Сарајевски одред је имао око 250 четника, који су били махом из Војводине, а спуштали су се чак до Пала и Сарајевскога Поља.

После Сувоборске Битке била је Србија неколико месеци на миру. За то време створена су четири добровољачка батаљона, који су састављени и од многих добровољаца из Америке. Сва четири батаљона су имали око 4000 људи, све по избор млади и јаки борци, са одличним официрима, који су 1915. показали на многим местима дуж бугарске границе, и при повлачењу српске војске ка Скадру, примере јунаштва какви се налазе само у песмама.

И у црногорској војсци било је добровољаца из Херцеговине и Босне, и из Америке. Тамо је био гатачки батаљон са преко 200 добровољаца, па билећки батаљон са преко 500 људи, најзад требињски батаљон. Ови су батаљони били слабо наоружани, али су се ипак све до слома нашега 1915. храбро борили за слободу и за уједињење. У црногорској војсци било је и два батаљона добровољаца Бокеља, која су била састављена од мештана и од исељеника из Америке.

Међу многобројним заробљеницима, који су се махом предавали на Галичкоме фронту руској војсци 1914.—1915., велики број Срба, Хрвата и Словенаца, а нарочито Срба, желео је да се одмах пребаци у српску војску. Дунавом је до септембра 1915. пребачено око 3500 војника у Србију. Сви остали војници Југословени, по наредби руске Врховне Команде скупљају се у Одеси. У мају 1916. већ је формиран корпус од 12.500 војника и официра [из Босне и Херцеговине око 5000 војника, из Војводине 5000, из Далмације, Хрватске и Славоније 2300, из других крајева остало.] За организовање ове прве српске добровољачке дивизије, као што смо поменули, заузимао се нарочито руски цар Никола II, иако су, испод руке, томе сметали други.

Од ове прве српске добровољачке дивизије састављен је августа месеца 1916. један руско-срп-

ски корпус, који је, кад су Румуни огласили рат Аустро-Угарској, ишао у Добруџу противу Бугара. Овај комбиновани корпус је ишао у почетку напред. Али кад Румуни, после две недеље борбе у Карпатима, почеше нагло повлачење, мораде се и овај комбиновани корпус повући ка Одеси. Прва српска добровољачка дивизија претрпела је у Добруџи огромне губитке. — После тога, настало је формирање друге наше добровољачке дивизије у Русији, која је после револуције у Русији, у августу 1917., преведена на Солунски фронт. Трупе које су дошле преко Архангелска (16 чета) биле су распоређене по српским дивизијама, а оне које су дошле другим путем формирале су са вардарском дивизијом „Југословенску Дивизију." Али, већ у ово доба почињала је агитација међу нашим добровољцима у добровољачкоме корпусу у Одеси. — С једне стране наши људи, с друге стране руски револуционари, утичу да људи из корпуса одлазе. У јеку руске мартовске револуције цео корпус се своди на око 13.000 добровољаца, највише Срба. После разних путовања и догађаја пренесено је из Русије, уз помоћ Енглеза и Француза, у три партије, 12694 наших добровољаца. Остали су се растурили, или оставши под новим режимом у Русији или ступивши у редове савезничке војске у Мурманској. И дан данъи их има у Русији.

На Солунском фронту је, поред ових добровољаца, било добровољаца и из Америке. Ови добровољци као „Југословенска Дивизија" извршили су свој задатак, везујући своје име за пробој бугарскога фронта код Кравице, Кучкова Камена, и за први корак на стару бугарску границу код Царева Села. Ови добровољци су вршили мисију своју у 1918. и у Црној Гори, а стигли су и да спрече Италијане да први не уђу у Скадар.

Било је Срба, Хрвата и Словенаца, који су били у ропству у Италији. Међу овима беше и оних који су се повлачили са српском војском 1915. кроз Ар-

банију. Италија је допуштала Србима да иду у добровољце у српску војску, али то није допуштала другима. После пораза на Кобариду (Капорету) Италијани су их само разместили по другим логорима, али нису допуштали да пређу у Солун, иако је ослобађала све Чехе, који су се тада са Италијом споразумели не водећи много рачуна о југословенским тежњама. Био је, међутим, један добровољачки батаљон на Италијанскоме фронту; о његовој улози и раду још није речена последња реч. Команданти тога одреда, Словенци, нису се слагали ни за време ни после рата о томе са Југословенским Одбором, који је Римским Пактом направио споразум о примирју између Југословена и Италијана. Овај батаљон је имао око 950 које војника које официра, и то Срба 637, Хрвата 176 и 130 Словенаца из свих страна наше данашње земље.

6. Општи положај на Балкану.

Од првога напада Бугара на Србе с леђа, па до дана када се ускрсла војска Србије и Црне Горе развила на западном сектору Солунскога фронта, у непријатељскоме логоришту су се ствари кретале овако. Немачка почетком 1916. покушава преко Холандије, где нису расположени према Енглезима, да заметне разговоре о миру. Аустрија покушава да направи одвојени мир са Црном Гором; не верујући краљу Николи аустриска дипломатија је пристајала да Црној Гори буде владалац кнез Мирко, који је остао после пада Ловћена у Црној Гори једини од црногорске краљевске породице. Са њим су се правиле комбинације; због његових брачних веза са последњим изданком Обреновића династије, Наталијом Константиновићевом, мислило се на уједињење тадашње Црне Горе и смањене Србије. Немци покушавају да реше Југословенско Питање предлажући Бечу автономну Србију и Југославију. Наравно да се овоме противе у Бечу и у Пешти, једно због мешања немачкога, а друго због смањивања утицаја, улоге и територија Мађарске. На

састанку у Нишу тројице царева: Виљема II, Фердинанда бугарског и будућега аустро-угарскога цара Карла IV, Кајзер и Фердинанд I говоре као будући вође Европе, један у Центру а други на Балкану. Они се разговарају о стварању једне велике Арбаније, у коју би имали да уђу Дебар, Призрен, Тетово. Али ту се не може постићи сагласност, — Аустријанци пристају на такву автономну Арбанију али траже и протекторат над њом; Бугари хоће то у оквиру Велике Бугарске. Аустрија упућује Бугаре на југ, а отклања их од запада. Аустриски Генералштаб неће да чује да се Качаник уступи Бугарима, који га траже да заокругле и обезбеде своје границе.

У ово доба се бавио у Риму француски министар Иностраних Дела, који је тражио да Италија предузме офанзиву у Арбанији и донекле олакша припремане нападе са Солуна. Али, Италија одбија, неће кроз Арбанију, пристала би да дође у Солун с извесним трупама, ако би јој се дали нови уступци на случај успешног рата. Солунски фронт још никако није био сигуран с леђа, јер је грчки краљ стајао тада у ближим односима са бугарским краљем и имао непрекидне везе са берлинским двором. Грчки и бугарски владар споразумевали су се око Србије; један је хтео да је нема, други да је буде али да буде умањена; они су се договарали око равнотеже на Балкану. Ниједан није био искрен у разговорима. Краљ Константин је сањао о обнови Византискога Царства, а краљ Фердинанд о великом Бугарском Царству од Варне и Цариграда до Драча и Валоне. Ово је нарочито сметало Бечу; а у Берлину су били уопште незадовољни Бугарима. Чешћа бежања бугарских војника са фронта, и предлози краља Фердинанда о автономној Арбанији, на челу које би био његов млађи син Кирил, изазвали су сумњу чак и у немачкоме Главноме Генералштабу.

Венизелоса је у то доба заменио опет А. Заимис, коме је Константин, „само по божанскоме праву господар Грчке", дао за министре све саме противнике Тројнога Споразума. Немачка је, у томе часу, имала у

рукама, сем четири листа, сву грчку штампу па и краља, тврдоглава (звали су га Дувар-паша,) сујетна, лаковерна, осетљива, ограничена човека, и великог мрзана. Нова влада је трајала до новембра 1916., када јој је Скупштина отказала поверење на једном ситнијем питању, које је крило иза себе не Венизелоса, који је помагао владу из родољубља, него баш присталице владине, које су хтеле изборе. Том приликом је Венизелос отворено рекао, да је краљ добар војник, али да је неискрен политичар, и да не ради како би радио у вођењу послова један одговорни државник.

Стара мржња према вештоме државнику сад се још јаче учврсти; речи Венизелосове, иако пристојне, примљене су у Двору као увреда. Требало је опет некога на влади који мрзи Венизелоса, — зато је краљ поверио владу Скулидису, можда најнеспособнијем грчком политичару ван парламента, али доброј дворској труби. Овај је имао задатак да изврши изборе против Венизелоса и да се свађа са Тројним Споразумом. Венизелос одлучи да не учествује у изборима докле се не демобилише војска и с тога на њима већину добијају краљеве присталице; на биралиштима је била само једна трећина бирача. Сад су краљ и дворска камарила [Д-р Страјт, пореклом Баварац, генерали Дусманис и Метакса, иза којих је стајао Главни Генералштаб] били господари Грчке; министре су они бирали и под њиховом су руком стајали. Режим је био посве лични; личне слободе, имовне безбедности, политичких слобода за опозицију није било; шпијунажа је била разграната кроз читаву земљу и њоме су управљали Немци и официри; ко је био опозиционар није могао добити службу, официри који би били ухваћени у симпатијама за опозицију ишли су под војни суд; ко би критиковао краљеву политику сматран је као издајник. Венизелисте су били оглашени државним хајдуцима, које није било грехота смакнути и без пресуде.

У својим односима са Силама Заштитницама

Грчке, са Русијом, Енглеском и Француском, исто тако су и краљ и његова околина све више затезали. У априлу 1916. је дошао први сукоб, онда када су Енглеска и Француска тражиле да се преко Патраса железницом превозе у Солун српске трупе са Крфа. Влада грчка то одби и почне припремати отпор стварајући официрске лиге и народне зборове. Српска влада предузе тада кораке да непосредно преко краља Константина добије одобрење за превоз српских трупа. Краљ даје неодређено повољан одговор Српској влади, а његов министар одбија сваку могућност, под изговором да се читава Грчка буни против тога, да ће Немачка то схватити као непријатељски акт, и да искрцавање „француских жандарма (Срба)" може довести до окупације Грчке. Гарантне Силе су прешле преко тога, војска се искрцавала, а Грци одговорише једном „стратегиском игром" извршеном у договору са Бугарима и Немцима. На име, она уступише Рупелски Кланац, који је затварао долину Струме, отварао пут за Серез, пустио Бугаре у Драму и Кавалу, пресецао везу ових градова са Солуном, затварао пут у Софију. Ова предаја Бугарима (извршена по писменом грчко-бугарском споразуму) изазвала је команданта савезничких трупа генерала Сараја, да огласи опсадно стање и блокаду у Солуну и прибрежним пристаништима. Ови догађаји изазваше у Грчкој нереде противу присталица Венизелосових, противу представника Тројног Споразума, а у корист Немачке.

Ови нереди и улазак Бугара у грчку Маћедонију доведоше до једног озбиљног корака. Енглеска, Француска и Русија затражише од Грчке као Гарантне Силе: да у најкраћем року распусти војску и сведе је на редован број; да смени садашњу владу и доведе радну владу без политичке боје, која би дала јемства да ће чувати благонаклону неутралност; да распусти скупштину и нареди изборе после демобилизације; да смени извесне управне чиновнике. Лутка дворских кругова, Скулидис, би замењен опет Заимисом, који је морао

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„ВУК КАРАЏИЋ"
БЕОГРАД

примити без речи све што су Гарантне Силе тражиле. Изборна борба сад настаде са свом жестином; краљево име је била парола анти-венизелиста и то са правом, јер су их он и немачки агенти у Грчкој помагали да добију већину за нову скупштину. У осталом, то је била битка Централних Сила и Тројнога Споразума, реакције против слободе.

Опозиција и краљеве присталице изгубише главу. Велика и невиђена изборна борба, у по које Бугари почеше надирати ка Орфанском Заливу и противу обећања да то неће чинити, изроди се у буну. Први судар је био у Солуну са крвавим последицама. То је био повод да и савезничка команда и дипломатски представници у Атини упуте другу ноту Грчкој влади. У тој ноти затраже: контролу над телеграфом; протеривање немачких шпијуна; казну за Грке који су били ма на који начин умешани у службу непријатељима Тројнога Споразума у Грчкој. Влада је примила захтеве, а у Маћедонији, у Солуну и неким другим деловима Грчке, Венизелос узе власт у руке. Предаја Грчке IV армије Бугарима, по наредби из Атине, којом је Грчка изгубила најбољи део својих трупа и много ратне опреме, погоршала је ствар Грчке а појачала положај Венизелоса који је спремао војску за одбрану од даљега надирања Бугара. Крајем септембра побуни се Крит и позва Венизелоса себи; на Криту се створи привремена влада, која убрзо пређе у Солун, одакле је почела рад који је крунисан успехом. Константин и његова супруга Софија, сестра Вилљема II, и њихова породица напуштају Атину. Венизелос је видео остварен сан Велике Грчке и крај рада краља и његових саветника. Венизелос се могао опоменути речи краља Ђорђа I који је казивао: „Овај мој син толико је тврдоглав да ће једног дана учинити или много добра или много зла земљи. Волео бих да што доцније дође на престо, мање ће зла учинити."

На страни Централних Сила у лето 1916. показују се уморени Бугари и Турци. Они почињу испод руке акцију за мир преко Холандије, и преко

неких предратних пријатеља. На страни Тројног Споразума уморни се показују Италијани. Незадовољни што Савезници не напредују, невољни што се траже жртве за Западни и Солунски фронт, љути што се у Енглеској, у Америци и у Паризу, допушта да Србија и Југословени воде борбу против њених захтева, Италијани се не мичу са својих позиција на Карсту. Ни блокада грчких пристаништа од стране Савезника, ни улаз Румуна у рат, не покреће их на офанзиву. На опомене и савете они или ћуте или одговарају неодређено, тражећи помоћ од Савезника.

Румуни уђоше последњи. Њихови захтеви, скупи и претерани, примљени су, али су несразмерни помоћи коју су Румуни дали Тројном Споразуму.

7. Русија и Банат.

Ми смо видели у ранијим излагањима какво је држање Румуније било у почетку рата. У прво време на њу нису толико навaљивале ни Централне Силе ни Западне. Оне су желеле да Румунију виде поред себе, нарочито Централне Силе са којима је Румунија била у савезу, али с обзиром на то да је Аустро-Угарска била нападач, обавезе Румуније нису биле сигурне. Русија и Аустро-Угарска преговарају са Румунијом, после одлуке румунског Крунскога Савета да Румунија има остати неутрална. Русија јој нуди половину Буковине кад је у половини септембра 1914. њена војска тамо ушла. Аустрија нуди исправку границе у Буковини и Бесарабији. Немачки цар обећава своме рођаку Каролу I то исто, и поред тога Ердељ који би имао добити автономију и постати после тридесет година румунска земља. Румунија тражи од Руса да граница у Буковини буде река Прут, и да се Румунији обезбеди граница од Бугара, ако уђе у рат. Почетком октобра 1914. Руси и Румуни праве један тајни споразум, по коме се регулише питање Буковине и даје право Румунији да може окупирати кад хоће све оне аустро-угарске области у којима претежно живи румунско станов-

ништво. Од Румуније се тражи обвеза да допусти снабдевање Србије из Русије преко Румуније, а спречи снабдевање Турске и Бугарске из Немачке. На ово Румунија не пристаје, него даје обећање да ће „по могућству" спречавати снабдевање Турске. Румунија приватно обећава Русији да ће, на случај да Бугари нападну Србију а Грчка се умеша, и она прећи на страну Грчке. Ово приватно обећање добија објашњење у говору, који је имао Братиану, шеф Румунске владе, са белгиским послаником коме је рекао да он и не мисли да се меша у такав напад Бугарске да Букурешки Уговор од 1913. не везује Румунију. А кад га, у новембру 1914., Руси позивају да уђе у акцију против Аустрије, која се спрема да прелази у Србију, Румунска влада говори како ће она ући у акцију онда када се Централне Силе уморе, и тада ће без крви добити Ердељ и Буковину; ако би сад ушла онда би ушла и Бугарска, па би и њој требало дати накнаде у Добруџи. На Рускоме фронту ствари не иду повољно, те зато Румунија сад захтева од Тројнога Споразума: Буковину, Банат и Ердељ без икаквих ограничења. После Лондонскога Уговора Румунија поставља оваку границу својих претераних територијалних захтева: „На југу Дунавом до ушћа Тисе, одавде Тисом 15 километара од Сегедина, одатле преко Дебрецина до ушћа Самоша у Тису, па онда водомеђом до Галиције и Буковине, а затим границом до реке Прута а онда реком Прутом." Русија не пристаје да Румуни долазе под Београд, и да узму више него што би им по праву могло припасти. Овде се понавља оно исто што и с Италијом; Русија не даје лако словенски живаљ, а Французи и Енглези помажу, тамо Италију овде Румунију. Настају погађања; — Руси знају да то није последња реч, да ће попуштања бити сразмерна стању на фронтовима. Русија почетком маја 1915. даје против-предлоге границама Румуније: граница би њихова полазила од старе румунско-мађарске границе на Дунаву од Оршаве па на север, тако да остане Бела Црква и Темиш-

вар Србији. По руском предлогу само је Ердељ остао читав, а граница у Буковини била би сужена. То изазива незадовољство Румуније, која, у први мах, не одустаје од свога предлога да јој се да цео Банат, Трансилванија и западни део Буковине. Шеф Румунске владе прави уступке у Банату за онолико територије колико је потребно за одбрану Београда, али и то везује за неке услове који би Србију приморали да преда Бугарима све земље до Вардара. Румунија неће да преговара на руској основи; за њу је будућа граница: Прут, Тиса, Дунав, а друга ne. Руска Врховна Команда настојава да се „Србији у Банату обезбеди најмање 20 врста земље за одбрану Београда" на случај да се Румунија реши да уђе у рат против Централних Сила. Шеф владе румунске тада говори: „Право је да платите помоћ коју тражите од нас у овим за вас тешким часовима. За Србе у Банату, у торонталској жупанији, учинићу све, даћу им нарочити режим, откупићу земље њихове и т.д." Румуне је у овом часу подржавала највише Француска, која је сва, и њена дипломатија и други чиниоци, сматрала, да никаква цена није мала да се Румунија придобије. Србији треба рећи да ће се утростручити, да ће добити Босну, Херцеговину и део Далмације, тим је умирити за оно што су јој, без њеног пристанка, узели у Маћедонији, говори Француска влада. Сам Председник Републике Поенкаре настојава да се Румунији дадне оно што тражи, а „Србима ће се дати Земун и потребно залеђе за одбрану престонице." Руси, иако је положај на Западном и на Источном фронту све гори, још не попуштају. У првој половини јула 1915., па и у часу кад Русија даје пристанак да се уступи Румунији цео Банат с обавезом да га она не утврђује, да у њему не држи војску сем најпотребнијег броја жандарма, да оптантима откупи имање, да Србима који остану под Румунијом обезбеди права да сачувају језик и народност, да не пропушта материјал за Турску, да свечано обећа рок за ступање у акцију, Русија се уздржава, јер сумња да ће

Румуни одмах ући у акцију. Русији и њеним савезницима треба помоћ али брза, иначе не. Бугари су у том међувремену нападали Србију кад и Немци и Аустро-Мађари. Тај догађај заустави сваку акцију Русије, коју преузима Енглеска. Ова последња, у половини октобра 1915., нуди Румунији војнички савез и даје ове услове: „Румунији се даје зајам од 7,000.000 енглеских фуната; Румунија ступа у акцију нападом на Аустро-Угарску, Немачку и Бугарску, а Савезници једновремено шаљу 150.000 војника у Солун, а до краја године још 200.000 људи; Енглеска обећава Румунији да ће принудити Грчку да испуни своје обвезе према Србији, а кроз два месеца даће јој 500.000 пушака." Румунија налази да је то сувише мало као помоћ, те тражи да Русија одвоји одмах 300.000 људи за Балкански фронт, а Савезници да додају још 200.000 војника. Румунска влада тражи шта више да Русија нападне Бугарску, па да уђе у рат. У Лондону Румунска влада говори како би, да она уђе у рат, требало најмање 200.000 војника Енглеза за Солунски фронт, и увући Грчку у рат. У тим разговорима протекла је цела 1915. а шеф владе Румуније показује се неодлучан, непопустљив, знајући право стање у земљи и у војсци. Наравно, кад је аустро-немачка сила заузела Србију, онда је Румунији било много теже улазити у рат. Сад су поред аустриских трупа биле и бугарске, које су чекале само миг, па да крену у Добруџу преко Дунава. Страх је толико велик у Букурешту да они у априлу 1916. закључују један економски споразум са Немачком за снабдевање Немаца храном. Влада румунска се правда опасношћу, која прети Румунији са две стране. Берлин у Букурешту подржава идеју сталне неутралности Румуније, а у Софији подстиче Бугаре да нападају Румунију. Зато је тешко Русији да приволи Румунију да улази у рат; златна марка је учинила своје. Румунски сељак продавао је тада, као никад дотле, скупо своје производе.

Тако је то трајало до половине лета 1916.

Почетком месеца јула Румунска влада се најзад одлучује и поставља многе услове, међу којима је најважнији онај о јемству да ће Румунија добити Ердељ, Буковину и Банат, да ће Савезници одмах предузети јачу офанзиву, да ће Русија и Италија давати дневно најмање по 300 тона ратнога материјала, да ће Румунија бити заштићена од Бугара. Руска Врховна Команда, кад сазнаје за ове услове румунске, тражи од Руске владе да прекине сваке даље преговоре са Румунијом.

Са променом министра Иностраних Дела у Русији, — на место Сазонова дошао је Штјурмер — није се много променило у условима за улазак Румуније у рат. Русија је под Штјурмером потписала политичку конвенцију у којој је Румунији признат цео Банат и остале земље. На дан 17. августа 1916. признат јој је Банат а 24. августа Румунија је мобилисала и ушла у рат, који је искрено помагао краљ Фердинанд румунски.

Румунија није имала среће. Њихов рат није трајао дуго; после сјајних пет шест дана, дошли су дани повлачења. У времену кад је обновљена српска војска узела Битољ од Бугара 18. новембра 1916., пада Букурешт у руке Макензенових трупа. Пад Битоља заглављује се овом победом над Румунима, и Бугари сада траже од својих савезника сву Маћедонију, Мораву, Добруџу; не би им непријатно било чак и да Румуне одбију од Црнога Мора.

8. Пропаганда.

Неколико добрих људи и одлучних поборника стварања националних држава од територија Хапсбуршке Монархије, основали су у Лондону „Српско Друштво“ (Serbian Society of Great Britain), да раде на уједињењу Југословена и на споразуму између њих и Италије, како би се неутрализовао Лондонски Уговор. Председник је био Лорд Кромер а чланови Сер Е. Карсон, Лорд Триовен, Мак Нил, Хајндман, лондонски бискуп, и кентбериски надбискуп и

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

многи други људи. У лондонској општинској кући Лорд Кромер изнесе задаћу „Српског Друштва": „Стварање једне Југословенске Државе као браника противу будућих тевтонских напада... Италија има исти интерес да се створи Југословенска Држава, и да су њени и словенски интереси исти."

Лорд Кромер се преварио. Барон Сонино му је правио сметње званичног карактера одмах. По наредби његовој, тражено је од Сер Едварда Греја да увери Лорда Кромера да остави председништво „Српског Друштва". Сер Едвард Грej то одбије, а Лорд Кромер оде сам посланику Италије да се објасне. Кад је Лорд Кромер казао циљ свога доласка, и изложио програм „Српског Друштва", чуо је:

— Моја уста су запечаћена, одговорио је Кромеру Империјали — ја не могу да кажем ништа; нека би и постојао, претпоставимо и ту хипотезу, какав писани споразум, који би био противан циљу „Српскога Друштва", па зар то не би био непријатељски акт од вашег друштва, ако бисте ви предузели нешто против њега — јер га може и не бити...

— Мислите на Лондонски Уговор? Па ми га знамо напамет, то је један жалостан уговор, примети Лорд Кромер.

— Ја нисам помишљао на никакав уговор. Али, ако би уговор и постојао, зар један писани уговор није светиња, и зар би могли људи као Ви помагати ревизију таквога уговора? —

— Драги посланиче, ја сам видео толико влада које су потписивале толико лудих и рђавих уговора, да сам ја увек, кад ми се давала прилика, ћу употребио да уверим савезничку владу, да не прави судбоносне погрешке пре него буде доцкан, па ево и сад...

— Ја не могу даље да слушам, прискочи узрујано Италијан, ја нисам казао да постоји уговор, ја сам више испитивао једну претпоставку.

— Доста је, драги посланиче, ја сам дошао да Вама кажем да рад „Српског Друштва" није наперен противу Италије. То рекох и збогом.

Лорд Кромер је изашао још боље убеђен да је „Српско Друштво“ на доброме путу, и до смрти га је помагао.

Срби, Хрвати и Словенци из Аустро-Угарске било у Југословенскоме Одбору, било другде, нису били сви истога мишљења како треба радити за исту мисао уједињења. У целој 1916., иако сви раде на ослобођењу и уједињењу, осећају се две струје, поред оне коју заступа влада српска. Председник Српске владе давао је изјаве и дипломатски радио на ослобођењу и уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца, али није био убеђен да је то и могуће и да је уопште такво уједињење практично изводљиво. У основи, он се највише надао уједињењу Србије и Црне Горе и српских крајева, са доста морске обале. Што год се рат више ближио крају, то је његово унутарње и право осећање бивало јаче. Ово је било природно, пошто је сва тадашња судбина наша била везана за судбину Русије, управо за руског цара. Он је нарочито у овој 1916. тежио да цео проблем југословенскога уједињења добије карактер рускога захтева. После слома царистичког режима у Русији још није напуштао то своје расположење. И зато се и акција измицала из његових руку. Међу вођама у Југословенском Одбору није било сагласности. Један, Трумбић, желео је да се све до краја рата очува јединство југословенске акције, да се питања о уређењу будуће државе Срба, Хрвата и Словенаца не потржу у току рата. Други, Супило, и он Приморац, био је другога мишљења; он је био зато да „сви Хрвати раде тако да се све југословенске земље у којима би се већина народа по слободној вољи изјавила за Хрватску, буду сједињене са Хрватском.“ Ово није ипак довело до какве сепаратне акције већега размера. Главна је радња била у томе да се докаже Силама Споразума да је раздвајање Хрватске од Србије, како је то предвиђено тајним Лондонским Уговором од 1915., ствар немогућа и опасна. У 1916. тешко је било разуверити Западне Силе да би опстанак по-

себне Хрватске и Србије успоставио раздор између њих и помагао немачки империјализам у његовој политици. Југословенски Одбор још није био ни познат нити признат, те је и његова акција била у почетку више информативнога карактера. Државници Француске, Енглеске, Америке, па и многи други политичари, нису ништа знали о целоме овоме питању, требало их је учити, обавештавати и упућивати. Од уласка Италије у рат Југословени су се, у главном, морали бранити од њених завојевачких планова и циљева рата, и узети политичку улогу која је српској дипломатији била додељена. Југословенски Одбор у Европи и у Америци је пропагирао Југословенство, а у главном бранио далматинско приморје и западни део данашње државе Срба, Хрвата и Словенаца од Италијана. И зато ова цела акција у почетку изгледа некако локална; и, кад су дошле доцније борбе за деобу Аустро-Угарске на националне државе, осећала се само ова прва акција за Јадран. Рад Југословенскога Одбора био је разноврстан, многостран, огроман; за европску јавност је била југословенска мисао нешто непознато. Она је знала још нешто за Босну и Херцеговину, јер су биле још свеже оне полемике и узбуђења које је проузроковала Аустрија анексијом Босне и Херцеговине. Знала је још и о томе, да Србији треба дати излаз на Јадранско Море, али за друго, за Југословенство не. Али то нису знали добро ни сви југословенски политичари, па ни они који су писали о Аустро-Угарској „као једној распуклој згради и потребна се реформише." И то није било само у Француској и Енглеској, то је било и у славофилској Русији. Напор који је учињен у томе погледу био је велики, а дало га је много незнаних јунака од речи и од пера. Незнање и необавештеност европских политичара и Италија били су два велика непријатеља Југословена. Ако су они у главном били савладани већ у току рата, то се има захвалити много и том истрајном раду наших људи у Лондону, Паризу, Петрограду, Женеви, Америци.

Важан део наше активности за уједињење била је та пропаганда на страни. То је у исто време био и најтежи посао. Тешкоће су биле многобројне. Пре свега у нама самима, па онда у, од нас независним, приликама. У нама, јер и ми сви нисмо били на чисто, ни у почетку ни доцније за време рата, са нашим циљевима. Били смо у главном за уједињење и ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца, али нисмо били сви сагласни о оном што је имало доћи, ако се и кад се ослобођење и уједињење оствари. За ову велику ствар нисмо били довољно спремни. Проповедати деобу Аустро-Угарске у Француској, у Енглеској, у Русији, у Америци у почетку рата, па све до у лето 1918. била је јерес. У Француској, у Енглеској и у Русији, ни државници, ни владе, ни интелектуалци, не само да нису знали ништа о Југословенима, него су сматрали да је Аустро-Угарска неопходно потребна за одржање поретка у Европи. У Америци опет, иако је било неколико стотина хиљада Хрвата, Срба и Словенаца, није се могло много радити, јер Америка није одмах ушла у Светски Рат против Централних Сила. Србију и Србе су знали нешто боље у Француској и у Русији, али о Југословенима једва су чули. Често су најбољи политичари из Споразума бркали у почетку па и доцније Југословене са Чехословацима, називајући их час „Југословак", час „Чехословени." У Италији су познавали Хрвате и Словенце и Србе, али су од почетка били, и то врло одлучно, противу потпуног комадања Аустро-Угарске. Осим овога, тешкоће су биле у организацији самога посла; мало је људи који су знали прави смисао националне пропаганде, и који су имали довољно знања за ту сврху. Мало је било, нарочито у почетку, и доброга материјала о Југословенском Питању, и средства за рад су била скучена. Ствар ове пропаганде није смела бити погрешно и неистинито приказана; она је имала бити озбиљна и на сигурним датима и основама извођена.

Први основи за ту активност постављени су у Нишу још у почетку лета 1914. Чим је утврђено

да ће циљеви рата Србије бити ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, одмах је направљен први програм рада у Србији, у савезничким и у непријатељским земљама. Оно што је и раније радило за време анексије Босне и Херцеговине и Балканских Ратова, скупљено је у Нишу, и, после саветовања, одређено је да основи наше пропаганде треба „да су чврсти, да се мора увек истином служити; да се не смеју изазивати непотребне полемике; да треба ићи постепено од мањега ка већем.“ Истина је увек била у пропаганди од веће користи него дотеривана обавештења, то се видело у нашој ранијој полемици у Европи са Бугарима и Грцима око Маћедоније. Полемика често заведе на странпутицу; а кад је већ потребна онда је било мудро оставити другоме, страницу, да је он води за нас. Пропаганда се имала ширити и развијати према успеху, који она буде у току времена показала. Доцније се нису сва пропагандска гледишта држала ових начела и због тога нису увек показивала ни довољно успеха.

За ову ствар требало је ићи одмах у иностранство и пре свега и свачега ухватити везе са правим и добрим Југословенима из Аустро-Угарске, и извући у иностранство један добар део њих. Неколико од ових је било већ у иностранству, остали су доцније придолазили, било по позиву било по својој вољи. У току рата организација читаве пропаганде била је потпуна, и у главноме може се рећи да је имала успеха, и поред свих горе поменутих тешкоћа. Наравно, њен успех је дошао и зато, што су и друге националности из Аустро-Угарске биле организовале паралелну акцију у Европи и у Америци за деобу Аустро-Угарске на националне државе, и зато што су, најзад, иако врло доцкан, решиле Велика Британија, Француска и Сједињене Америчке Државе да се створе из дотадашње Хапсбуршке Монархије независне националне државе.

Пропагандна политика имала је три правца. Један је био да се Аустро-Угарска прикаже као огњиште нестабилности за будућу Европу и учврсти уверење да треба њу разделити на националне државе. Аустро-Угарска је у то доба имала на 52,000.000 становника, од којих су били 31,000.000 противу Немаца а 21,000.000 Мађара и Шваба за Немце. Други је био, да се обори Лондонски Пакт, који је давао Италији толике југословенске земље и острва. Трећи је био, да се чува и брани наша будућност од претераних бугарофилских тежња у савезничким државама, а нарочито у Енглеској. Југословенска пропагандска политика, иако је у посланицима Србије на страни имала готове помагаче, морала је наилазити на велике тешкоће; она је ишла противу читавога система дотадашње европске политике у центру Европе и на Балкану; сем тога, она је била уперена и противу једне савезнице, Италије.

Не може се рећи шта је било теже Југословенима: да ли борба противу тадашње Аустро-Угарске или противу Лондонског Пакта. Француска и Енглеска биле су у рату противу Централних Сила, али је међу њиним политичарима било једно нарочито расположење за државу Фрање Јосифа. Кад је у марту 1918. године, најзад, установљена у Лондону званична „Британска ратна мисија", „Одељење за пропаганду у непријатељским земљама", њени оснивачи Лорд Нортклиф, Стид, Ватсон и други, имали су од владе упутства да могу у Аустро-Угарској радити противу Германства, али „да не могу обећавати ниједноме народу у њој независност". Јевреји, језуити, један део енглеске властеле, германофили и други људи, свима средствима су ометали успех ове пропаганде. Слично се догађало и у Италији, јер је барон Сонино био одлучан присталица „постепеног смањивања Аустрије." Неки службени представници овога одељења за пропаганду су хапшени, гоњени, баш као да су били непријатељи својих држава. Нашу тешкоћу за борбу противу ау-

строфила и Лондонскога Уговора наши људи су, у главном, пренели на неколико енглеских пријатеља. Ови људи, В. Стид, Сер Артур Иванс, Ситон Ватсон, Д-р Барос, Телор, Хвајт, два Липера итд., кроз свој лист „New Europe", „Тајмс" и друге енглеске листове отварали су и затварали полемике са нашим главним противницима. Они су у томе имали и успеха.

Поред ових тешкоћа била је још једна, нарочито за прво време, недостатак сигурних обавештења из Аустро-Угарске, бар онаквих каква су Чеси имали. Њихова обавештајна служба је била добра. Чеси су давали приближно тачнија обавештења о унутрашњим приликама у Двојној Монархији од свих других обавештајних бироа. У другој половини 1917. и у 1918., они су имали преко Швајцарске редовне везе са прашким политичарима. Чеси су још од босанске кризе имали веза с иностранством, и давали му обавештења о аустриском двору и разним заплетима оне катастрофалне политике, коју су водили шенбрунски и белведерски љубимци. Пред крај рата пропагандске ствари ове врсте су много боље уређене биле.

Први почеци наше пропаганде налазе се у половини августа 1914. у Нишу. Влада почиње правити програм свога рада у погледу циљева аустро-српскога рата што није био лак посао; људи су били растурени, средства скучена, будућност неизвесна, иако је у Нишу ретко кад било страха да ће савезници Србије бити побеђени. Програм је израђиван полако, а у новембру месецу 1914., кад се састави коалициона влада, она је објавила пред Народном Скупштином, договорно са Врховном Командом, ратне циљеве Србије. После слома Аустро-Мађара на Руднику, крајем новембра 1914., међу војницима аустриским, који су се предали нашима, било је Срба, Хрвата и Словенаца виђених Југословена. Са њима је у Нишу још проширен нишки „Одбор Југословенски", који је објављивао на срп-

скоме језику потребни материјал за нашу јавност. Дванаестак књижица и много чланака, информативнога обличја, штампано је у Нишу о проблемима нашега народа и о циљевима мучне борбе која је започела.

Средишта у којима се требала развијати пропаганда била су најпре Рим, па онда Париз, Лондон, Петроград, Америка, Северна и Јужна. Од неутралних држава изабране су Швајцарска и Холандија. У Холандију као и у Шпанију послали смо само посланике, а у Швајцарској, у Женеви, била је развијена најбоље организована пропаганда. У овој се, пред крај рата, појавила још и пропаганда црногорскога краља са својим нарочитим програмом. Организовање за сву ову пропаганду помагала је политички, а готово свуда и материјално влада Србије. Пропаганду у Јужној Америци у Чиле, у Аргентини (Антофогаста, Валпареизо нарочито) организовали су сами тамошњи Југословени, а поред тога су знатне суме новаца слали Југословенском Одбору у Лондону за пропагандске сврхе. Међу првим и одлучним присталицама за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, били су и остали наши људи из Јужне Америке, који су давали подстрека и другима у Сев. Америци и у Европи. Без ичије помоћи радили су наши исељеници у Аустралији, на Новоме Зеланду, у Јужној Америци, у Канади — на послу ослобођења свога народа; они су, и међу собом и међу Енглезима, пропагирали не само информативне ствари о своме народу, него нарочито противу Хапсбуршке Монархије, њеног денационализирајућега и реакционарнога режима, идући често врло далеко у демонстрацијама противу Аустро-Угарске, и онда када није било још ни говора о пропасти њеној.

Рим је био у почетку рата, до уласка Италије у рат, најпогоднији прибежиште за наше људе из Аустро-Угарске. Први састанци њихови и разговори

о планском раду за ослобођење од Аустрије, почети су у Италији. Тамо је први заметак доцнијега Југословенскога Одбора и Јадранске Легије. Међу првима почео је пропагаторску акцију универзитетски професор Павле Поповић. Али, чим је потписан Лондонски Уговор 1915., одмах је тамо био отежан сваки рад. Југословени су морали оставити Италију, с тим да се тек после пораза Италијана на Кобариду врате и да почну нешто заједнички радити. Па и после Римскога Пакта ишло је врло споро и тешко. По нужди, Италијани су примали све, а чим је опасност прешла они су се охладили, и стали се ограђивати од споразума са Југословенима. Барон Сонино је још увек био главна сметња, иако је његов шеф Орландо давао био одобрења да се може и брзо и слободно радити за ослобођење потлачених народности од Аустрије. У осталом, нису боље пролазили ни Савезници са покушајем да праве антиаустриску пропаганду на Италијанском фронту међу аустриским трупама путем аероплана и иначе.

Петроград је могао бити место где је акција наше пропаганде требала да буде најлакша; али тако није било. У Русији су прилично познавали Србију и Србе али Југословенски Проблем мало. Њима је, до уласка Бугара противу Савезника у рат 1915., Бугарска била ближа срцу. Кад су наши људи из Србије и Аустро-Угарске почели објашњавати наше тежње за уједињењем и ослобођењем Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, наишли су на тешкоће; страх од католичког утицаја на православне био је, поред других узрока, велика сметња. Кад су наши говорили противу уступака у Маћедонији, имали су велику опозицију и код политичара и код славенофила. Почеци су били тешки; тек доцније у мају 1916., показују се знаци мирења Руса са акцијом ове наше пропаганде. Помоћ, коју је лично руски цар учинио да се створи у Одеси један добровољачки корпус од аустриских заробљеника Срба, Хрвата и Словенаца, показивала је напредак у мишљењу званичне Русије. Пропагандистичка акција

није се ограничавала само на руску јавност путем књига, предавања, конференција, новина, него и на рад међу заробљеницима — Јужним Словенима. Овај последњи рад је наилазио на многе препреке. Противу њега су радили не само неки Руси него и неки Срби, Хрвати и Словенци. Многи заробљеници аустро-угарски — Јужни Словени, претпостављали су да скапавају од глади на радовима по Русији, него да иду у југословенску добровољачку дивизију; много је речи и мастила потрошено и окоимена те добровољачке дивизије. Неки су били начелни; али било је доста међу простим људима, заробљеницима, и туђинских агитација противу формирања оваквих одреда. До Руске Револуције ишло је како тако, али после ње је настало друго расположење; нарочито после још необјашњеног слома на Добруџи, где је наш добровољачки одред претрпео велике губитке у људима.

Париз је био, за време рата, за све савезнике француске највеће средиште. Највећи део наших људи из Србије, избеглих после слома њенога, налазио се растурен по Француској: ђаци, професори, привредници, народни посланици и други. У Паризу је требало да се најлакше ради; Французи су и Србију и Југословенско Питање требали најбоље познавати. У Паризу је, међутим, ишло доста тешко. Са професорима је ишло врло добро; међу њима Денис, Ајземан, Оман, Леже, Берар, били су одмах за нашу тезу, али други, политичари, нису. Једни су били противу цепања Аустрије, други су били за то да Србија уступи Бугарима Маћедонију. Стари Клемансо је обећао помоћ нашима у пропаганди док је уређивао као опозиционар „Окованога Човека", а кад је дошао на власт скинуо је са нашега „Југословенскога Билетена" карту Југославије какву смо ми замишљали. Поред овога листа који је уређивао Југословенски Одбор, издаване су брошуре сличне онима издаваним у Нишу, и спремани за француску штампу обавештења и чланци; многа пре-

давања, конференције, разговори — били су моћно средство пропаганде.

Ни *Лондон* није био најзгодније место за овај рад. Србија је била у енглеском јавном мнењу неповољно записана. Наша ранија политичка историја, нарочито од 1883. до 1906. давала је за то довољно материјала либералној и пуританској Енглеској. Србија је после слома од 1915. поправила свој положај у масама енглеским; али међу политичарима су увек преовлаћивала два мишљења: једно, Бугарска има права на један део Маћедоније; друго, без Аустро-Угарске Европа се не може замислити. Тек 6. јуна 1918. Енглеска влада је била решила да се противу Бугарске може вршити пропаганда слична оној противу Аустро-Угарске и противу Немачке; и то на овој основи: „протеривање краља Фердинанда и његове породице; пун прекид са Немачком; демократски режим; балканска конфедерација под заштитом Савезних Сила и Уједињених Држава Америке." А 25. јула 1918. влада Л. Џорџа примила је нашу тезу: „независност и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу." Три године раније, када је Југословенски Одбор изашао пред помоћника Министра Иностраних Дела Лорда Кру, — 2. јула 1915. — овај га је предусрео са речима „да се ниједан народ није одједанпут ослободио." Све што су британски политичари, у часу слома, допуштали, то је да се Србија рестаурира. Лондонски Уговор од 1915. давао је Италији добар део Аустро-Угарске; али ниједним уговором није обезбеђено ослобоћење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. На прсте се могу пребројати људи који су 1916. били привржениди нашега ослобоћења и уједињења. Како је В. Британија у овом часу била најважнији чинилац, то је у Лондону себи направио главно средиште Југословенски Одбор, а из Србије је упућено неколико виђених људи, који су својим радом обухватали читаву Енглеску. Поред предавања на енглеским универзитетима, и по школама, поред проповеди по црквама, конференција и разговора у службеним и просветним домовима,

поред изложаба радова наших уметника, ови људи су писали по новинама и часописима о нашем народу и о његовим тежњама. Они су издавали књижице о томе (Southern Slav Library) које су у преводу у прво време у Паризу излазиле као Југословенска Библиотека (Bibliothèque Yougoslave), они су спремали и давали материјал за израду књига о југословенској ствари које су спремали домаћи Енглези. Колекција „Југословенски преглед" („Southern Slav Bulletin") и „Преглед штампе" (Press extracts) о овоме истоме предмету остале су у Енглеској у добрим успоменама, као и читава пропаганда у Енглеској, где је похваљена од многих врло виђених људи, па и противника Југославије.

Швајцарска је за време Великога Рата била средиште обавештајних бироа зараћених страна. Конци сплетака и борбе две групе савеза у рату плели су се ту. Па ту су били нашли места и наши људи Срби, Хрвати и Словенци из Аустро-Угарске, Срби из Србије, из Црне Горе, а и Бугари, Италијани, Румуни, Чеси, Пољаци, који су вршили пропаганду за своје земље и идеале. Наши су изабрали Женеву; она је била средиште наше пропаганде за уједињење и ослобођење. Све је пролазило кроз њу, из Аустро-Угарске, из Италије, са Балкана. Опсервациона и акциона тачка првог реда. Из Женеве су слате све вести у Париз, у Лондон, у свет, које су биле корисне за нашу ствар — и за Србијине савезнике. У Женеви је основан био „Српски Новинарски Биро" који је издавао нарочити „Билтен", преглед свих листова и чланака. У овоме су Билтену изношене све важније ствари, које су превођене на стране језике и слате куда треба. Поред Билтена уређиван је лист „La Serbie", чија уредништва нису увек ишла у корак. Излазили су доцније и други листови, у којима су заступана разна мишљења, мишљења Срба, Хрвата и Словенаца за решење Југословенскога Питања. Сви су се слагали да се треба ујединити у једну државу, али сви нису били сагласни како треба то уједињење да се изведе.

Унутрашњи проблем је био увек главни предмет неслагања; као и питање наших будућих односа са Бугарима. Женева је била, и кад је рат свршен био, у јесен 1918., где је образована прва југословенска влада, пример на коме се показало да меродавни чиниоци онога времена нису подједнако мислили на решење Југословенскога Питања.

У *Америци* није било лако радити. Тамо су били сметња званична Америка и исељеници наши. Службена Америка докле год није ушла у рат није познавала ни једно питање о Аустро-Угарској. Знали су да је то велика држава, да су је Енглеска и Француска сматрале као темељ европске политике, да је у савезу са Немцима, али да у њој постоје јасно и национално одређене народности способне за самостални живот, то нису слутили. Доцније, тек кад су ушли у рат, Вилсон је сам на годину и по дана пред мир поставио стручњаке да проуче и Југословенско Питање, а он је први признао југословенско право да уђу у једну државу. Америчка штампа у рукама немачким, добрим делом, сметала је раду и тежњама нашим које су са тешкоћом улазиле у главе Американа потпуно незаинтересованих за европске крупне и ситне проблеме. Исељеници из Далмације, Црне Горе, Јужне Србије, Хрватске, Словеначке и Војводине, на маломе нивоу образовања, нису могли помагати много. То се огледа после и на њиховим удружењима, која имају пооштрена племенска, покрајинска осећања старога огњишта: она се не трпе, често се боре једна противу других. Било је доста листова са свакојаким тежњама и бојама, политичким, верским и стручним. Српски су најслабији, хрватски и словеначки јачи, сигурнији. Историја борбе од 1914—1919 наших људи у Северној Америци показује и добрих и рђавих појава и догађаја; све што је било добро и рђаво у племенима у југословенским крајевима то је нашло изражаја у тамошњем покрету за ослобођење и уједињење. Осим те тешкоће за пропаганду било је и других. Аустро-угар-

ски консулати су имали још велики утицај на исељенике аусто-угарске поданике; традиција дубоко укорењена за цара; републиканска расположења нарочито међу Словенцима; неслагање међу члановима Југословенскога Одбора о југословенским циљевима рата; биле су, поред још других, главне тешкоће за пропаганду у Северној Америци, по чијој су огромној површини били растурени Личани, Маћедонци, Црногорци, Војвођани, Срби, Хрвати и Словенци. Неки наши листови у Северној Америци су у први мах сметали свакој југословенској пропаганди; али почела су убрзо преовлађивати расположења за уједињење; неслагања су била у томе хоће ли се република, монархија, савезна држава, или што друго. Пропаганди међу Американима сметњу је појачала и несугласица између вашингтонскога српског посланика и Српске владе, после прве неповољне изјаве Вилсонове о будућности Аустро-Угарске, око концепције будуће Југословенске Државе и метода рада у Вашингтону. Исељеници из Југославије у Америци и дан данји се нису измирили са оним што је урађено од 1918. године.

Исељеници у Јужној Америци од почетка рата били су за најширу југословенску концепцију. Они су је заступали постојано, те нарочите пропаганде није ни требало међу њима.

У *Русији* су слабо познавали југословенске ствари. Знало се прилично о Србији, о српскоме питању; нарочито се о томе говорило за време Анексионе Кризе. У осталом, стварима ове врсте могли су се бавити у ово доба царске Русије готово искључиво чиновници у Министарству Спољних Послова. О стварима у Аустро-Угарској бавило се статистичко одељење, о Србији и њеним стварима бавио се т.зв. „азиски департман." Сем два три чиновника, који су те ствари знали и пратили са разумевањем, други нису били нарочито наклоњени политици југословенској. У доба Сазонова и Штјурмера оба ова одељења била су против уједињења и стварања Југословенске Државе. И та одељења не само да су

била теориски против тога, него су и нарочито радила противу уједињења у слободну државу. Необавештени, а донекле и с планом, ови људи су везивали ово питање за Маћедонско; у Русији су Бугаре нарочито добро гледали те и ово питање решавали у корист њихову. Чак и онда кад су извршени познати напади Бугара на Брегалници 1913., па и кад су ушли у рат против Србије и Русије 1915., званична Русија је мислила да Маћедонију треба дати Бугарској. Било је Руса који су Југословенима порицали право родољубље, називали га „зоолошким патриотизмом"; ти су били блиски „славјанофилима" и тражили су 1916. да се ревидира руски славенски програм у чисто руски програм: „не ослобођење него уједињење с Русијом." Још почетком марта 1916. могло се видети да готово цела руска Дума [кадети, октобристи, националисти, — и други] није била за уништење Аустро-Угарске. Њени циљеви су изгледали друкчији; разне партије као да су више полагале на решење Цариградскога Питања. Добити Цариград, слободан пролаз Дарданелима, и Бургас и Варну, било је за Русију, мислиле су, довољно. Тек постепено долазили су у Русији на наше мисли о ослобођењу и уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца. У 1916. години су припремани Руси за случај да Аустро-Угарска имадне доћи „под удар деобе." Тешкоће за рад наших људи кроз јавност биле су нарочито велике због цензуре која је била врло оштра. Неколико људи су врло добро, ипак, пером и живом речју, много учинили с обзиром на то руско непознавање ствари и с обзиром на узак број људи који се бавио политик[illegible] уопште.

Смрт Фрање Јосифа у новембру 1916. је била знак да треба почети акцију за мир. Нови цар, под утицајем и људи око себе и своје тазбине, предузима нешто. Тако исто предузима цар понешто и у земљи да је умирује; први акт је помиловање чешких велеиз-

дајника. У Бањој Луци 1916. суђено је босанско-херцеговачким националним радницима, преко 150 на броју, као велеиздајницима. Том приликом је њих шеснаест било осуђено на вешала. На заузимање наших људи у емиграцији код утицајних политичара, католика, слободних зидара, и преко шпанске краљевске породице, ове људе осудили су на мање-више година робије. Под притиском политичких прилика и обзира, цар је и ову шеснаесторицу помиловао од смртне казне. Споља, осећајући да његова војска не може издржати рат, он 5. децембра даје прве упуте за акцију о засебноме миру са Тројним Споразумом. У часу када су га крунисали у Пешти, цару Карлу су упутили представници Југословена у иностранству један проглас, у коме му кажу да не признају њега за владара, већ династију Карађорђевића за будућу владарску кућу над државом Срба, Хрвата и Словенаца.

У целој акцији цара Карла за сепаратни мир осећа се једна иста тежња, да се Србија поврати као самостална држава. Најпре да се успостави, а да се направи Велика Арбанија; затим да се створи једна трећа — Југословенска Држава — у коју би ушле Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина па и Арбанија. Пристајао је да се Србији да излазак на море, али није пристајао да владаоци буду из династије Карађорђевића. Тако мисли цар у децембру 1916., а у фебруару 1917. нема своје мишљење и каже дословно: „Никада није мислио на уништење Србије, али се морају добити јемства да неће бити политичких агитација, као оне што су довеле до Сарајева. Шта више дао би јој широке привредне уступке.“ Кад је пуномоћник његов, кнез Сикст Бурбонски, разговарао са Председником Француске Републике, он понавља речи цареве: „Ја сам готов да поправим све неспоразуме, да Србији дам као излаз на море читаву арбанску обалу.“

„Италија је уморна; она неће више да напада, иако на њу навађују из Лондона и Париза. Ита-

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЦЕТИЊЕ

лија шаље у Швајцарску неке емисаре за сондирање Аустро-Угарске за мир; Бугари траже додир са Русима, а Руси опет додир са Аустро-Угарском." Такву поруку цареву доноси Французима кнез Бурбонски, али додаје да цар Карло хоће засебан мир само преко њих; даће Италијанима најнужније исправке на граници — а и они сами не траже више него територију у Тиролу. Предлози цареви наилазе на добар пријем у Лондону и у Паризу, али у Риму не, што изазива даља нерасположења. „Италија неће да помаже Савезнике, тражи нове територијалне уступке, смета да се олакша Савезницима Западни фронт одвајањем Аустрије од Немачке." Због тога у главноме се прекидају ови преговори, у којима се о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца ни са једне стране не говори. Утврђују сви уједињење Србије и Црне Горе с излазом на Јадран, и то је у главном све што се њих тиче.

Са завршавањем овога покушаја у августу 1917. настаје жешћа борба у Монархији. Докле Савезници скидају са престола грчког краља Константина, коме Французи не могу да забораве крваво вечерње које је приредио француским морнарима у Пиреју, и помажу Венизелоса да објави Бугарима, Немцима и Турцима рат, дотле се у Чешкој јављају демонстрације које имају за циљ автономију Чешке у границама историским.

9. Крфска Декларација.

Многи виђени Црногорци су у пролеће 1917. основали Одбор за народно уједињење, чији је програм био онај који су имали Српска влада и Југословенски Одбор, „уједињење Црне Горе са Србијом и осталим хрватским, словеначким и српским земљама у једну једину независну државу." У скоро исто ово време долазе важне одлуке нашега народа. Наши исељеници у Аргентини подносе декларацију Америчкој влади тражећи уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца. Крајем маја Југословенски Клуб бечкога „Рајхсрата" даје декларацију, којом

тражи „уједињење свих земаља у Монархији у којима живе Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно, на демократској подлози, основано државно тело под жезлом хапсбуршко-лоренске династије.“ Ову декларацију „на темељу народнога начела и хрватскога државнога права“, прихватиле су многобројне покрајине, општине, градови, друштва и т. д. у Хапсбуршкој Монархији, па и политичке партије.

Револуција у Русији, силазак са престола Николе II и необавезна абдикација његова наследника, сепаратна акција аустриског цара за мир, улазак Америке у рат, убрзали су рад наших државника на изради једне декларације, која би имала значај једнога устава будуће уједињене државе, и једнога службенога акта за европске државе, које су још са неповерењем гледале на ту будућу творевину. На Крфу се састају чланови Југословенскога Одбора, Српске владе и два три српска државника, који после дужега претресања доносе одлуку: да је потребна једна свечана дакларација за наш народ у Аустро-Угарској и за наше Савезнике. И тако је на дан 20. јула 1917. потписана Крфска Декларација.

Крфска Декларација је заснована на следећим начелима: 1) Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих под именом Јужних Словена или Југословена, биће слободна, независна краљевина са јединственом територијом и јединственим држављанима. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића, која је дала доказа да се с идејама и осећањима не двоји од народа и да ставља народну слободу и вољу врх свега. 2) Држава ова зваће се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а владалац Краљ Срба, Хрвата и Словенаца. 3) Она ће имати један државни грб, једну државну заставу и једну круну. 4) Посебне заставе, српска, хрватска и словеначка, равноправне су и могу се, као и посебни грбови, употребљавати у свима приликама. 5) Сва три на-

родна имена: Срби, Хрвати и Словенци потпуно су равноправна на целој територији краљевине. 6) Обе азбуке, ћирилица и латиница, такође су потпуно равноправне. 7) Све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно; православна, католичка и муслиманска вера, као најјаче у народу, биће једнаке и равноправне према држави; календар треба што скорије изједначити. 9) Територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата сву ону земљу на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекинутој маси, и она се, без повреде животних интереса целине, не би смела крњити... По начелу самоопредељења, ниједан део ове целине не може се правилно одвојити и присајединити другој којој држави без пристанка самога народа. 10) Јадранско Море, у интересу слободе и равноправности свих народа, биће слободно свима и свакоме. 11) Сви грађани на целој територији једнаки су и равноправни према држави и пред законом. 12) Изборно право је једнако и опште, а вршиће се непосредним и тајним гласањем по општинама. 13) Устав који ће донети после закључења мира бројно квалификованом већином Уставотворна Скупштина, изабрана на основи општега и једнакога, непосреднога тајнога права гласа, биће основа целом државном животу, извор и утока свих власти и права, по којој ће се уређивати целокупни државни живот. 14) Устав ће дати народу могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским приликама.

Објављивање Крфске Декларације учинило је очекивано дејство и код Савезника у Тројном Споразуму, и код народа у Аустро-Угарској, и код Југословена у иностранству. Примљена добро у Енглеској, она је била повод да се влада В. Британије изјасни да ли се Аустро-Угарска има разделити у националне самосталне државе. Чим је објављена Крфска Декларација у европским листовима одмах је дошло до званичних изјава у Аусто-Угарској

да се Двојна Монархија има преуредити на новој основи. Одмах је и објављена триалистичка основа новога уређења, по којој би сви Југословени састављали у њој трећу државу. Црногорски Одбор за народно уједињење је једном нарочитом изјавом поздравио Крфску Декларацију, затим готово све организације Југословена у иностранству, па и оне које су биле за одвојену Србију и одвојену Хрватску. Слога је била потпуна у погледу уједињења, иако су изјаве о томе биле различне; иако су га једни, као вође Словенаца са надбискупом Јеглићем и вође босанско-херцеговачких католика, као и Хрвати из Босне и Херцеговине, тражили у оквиру Хапсбуршке Монархије, а други опет тражили пуну независност, ипак је све то било у истоме духу.

Чеси, који су у емиграцији радили за себе, имали су према овоме питању нарочито држање. Они су били за уједињење Срба и Хрвата, али су издвајали Словенце. У томе духу су и говорили и радили; у једној етнографској карти, — коју је израдио и објавио Одбор за уједињење Чеха, — Истра, Горица, Далмација и Тирол означени су као италијански. У ово време Чеси су били учинили неки споразум са римском владом, и показивали да их Југословенско Питање не додирује у некој нарочитој мери.

Руска влада је у часу стварања Крфске Декларације телеграфским путем поздравила овај корак српских и југословенских политичара. Ово није имало великога значаја у оно време, јер је та Руска влада већ прилазила крају своје моћи.

Италија је неповољно примила Крфску Декларацију. Барон Сонино, који је три недеље доцније дошао у Лондон, сазнао је да су у Лондону расположени за стварање националних држава ако Италија не буде сасвим противна. Али, барон Сонино је остао чврсто везан за Лондонски Уговор, који су му још једном у Сен Жан де Моријену Савезници потврдили, па макар и по цену да се Аустро-Угарска не распадне у националне државе. Он је

Крфску Декларацију сматрао као акт Југословена противу Италије, он нија видео у тачци 9 Крфске Декларације [„територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца обухвата земљу на којој живи наш троимени народ у компактној и непрекидној маси...“] могућности за разговоре о околини Трста, о Истри и т. д. Неки Италијани су осећали опасност за Италију од неспоразума са Југославијом, па су радили на зближавању. Кад су дошле прве праве вести о поразу (26. X. 1917.) на Кобариду, председник Југословенскога Одбора у Лондону узе на себе да изради, договорно са неколико Италијана у Лондону, један програм за решење италo-југословенскога спора. Крајем децембра, после два дана разговора, ствар је доведена до некога споразума. Требало је наћи неку средину између Лондонскога Уговора и Крфске Декларације; Лондонски Уговор је значио за Југословене у Аустро-Угарској као рат за одбрану њихове властите земље, а Крфска Декларација је имала значење рушења Аустро-Угарске. Она је и побудила Немце да предузму офанзиву на Кобариду, пре него Југословени у аустриској војсци а на Италијанскоме фронту, не буду почели да се повлаче. Једна заједничка јавна порука Србима и Хрватима у Аустро-Угарској од стране Србије, Југословенског Одбора и Италије, могла је разбити „домаћи фронт“, јер би их уверила да Савезници хоће једну уједињењу државу и слободан Јадран.

Разговори о томе нису ишли лако. Италијани су хтели да се споразум направи, али више у неодређеној форми. „За нас је главно да добијемо рат, а територијалне промене т.зв. „сиве зоне“ могу се вршити доцније“, казивали су италијански војни изасланик Мола, шеф италијанске пропаганде де Филипи и други италијански представници у Лондону. На ове речи одговорили су наши пријатељи да не треба одлагати ништа; помињали су 1860. и сукоб између Италијана и Француске због Нице и Савоје, због тога што су одговорни

политичари „остављали ствари за после рата"; није реч овде само о територијалном споразуму, него о основама за један политичко-привредни споразум и за војнички, који би обезбедио утицај Италије на Југословене наместо Немачке. На ове примедбе Италијани су одговарали да те „мутне — сиве — зоне" треба оставити Савезним Силама да их расветле после рата, после победе. Председник Југословенског Одбора је одговорио њима оштро да је Лондонски Уговор за цепање Југословена а Крфска Декларација за недељивост њихову, коју су сви Југословени усвојили; Србија је то истакла као основу своје политике, а Србија је савезник у овоме часу. После овога прешло се на претрес о тим „сивим, мутним зонама", и видело се да Италија не полаже на Далмацију него на Трст и Истру. Претресање је ишло тешко, јер су биле две тезе: историско-правна коју је заступао Југословенски Одбор и политичка коју је заступала Италија.

Прва фаза ових преговора приватнога карактера, са знањем званичних кругова и италијанских и српских, завршена је оваквим резултатом: У борби против Аустро-Угарске Италија и Југославија слажу се да их треба руководити начело народности; у погледу Далмације могу се учинити измене с тим да се заштите италијанске мањине; у „мутним зонама" привредни и стратегиски чиниоци морају се узети у обзир поред начела народности; обе стране морају поштовати мањине.

Ова, 1917. година, имала је још два значајна догађаја. Један је устанак у Србији противу Бугара. Јужно Поморавље се дигло да скине јарам бугарски, који је био несносан. Фебруара и марта устаници су се узалуд мучили да се ослободе њих и рашире устанак на читаву Србију. Успели нису, а несретно становништво овога краја платило је крваво побуну која још није историски расветљена.

Други догађај то је конгрес потлачених народа

из Аустро-Угарске у Риму и примирје између Југословена и Италијана. Први разговори у Лондону пред крај 1917., и поред многобројних сплетака са разних страна, нарочито од италијанских националиста око барона Сонина, нашли су одзива у Риму. У почетку фебруара 1918. основан је један одбор парламентараца за рад на зближењу Југословена и Италијана. Основа су требала да буду узајамна попуштања.

Италија се имала одрећи Лондонскога Уговора, а Југословени свога максималнога програма. Главно је било не правити с Аустријом никакав споразум, а границе би се имале доцније одредити на основу начела народности. Италијани, дотле главни противници Југословена, увидели су, као што је речено раније, да треба или оставити Далмацију на миру или имати југословенско непријатељство. Велики пораз италијански на Кобариду дао је маха оним Италијанима, који су били противу мађарофилске и иридентистичке политике барона Сонина. Разговори у Швајцарској између наших и италијанских људи, дотле пријатељски и приватни, претворише се у полузваничне разговоре у Лондону. С овим разговорима су се слагали и званични кругови Француске и Енглеске, јер су и они осећали да је требало помоћи домаћи фронт против Аустро-Угарске, који се и сам стварао међу Југословенима и Чесима у Аустро-Угарској. Тврдоглава политика барона Сонина и непомичност Италијанскога фронта, почели су Савезницима озбиљно сметати. Место да буде помоћ, како су меродавни Французи и Енглези мислили, Италија је уласком у рат била сметња. Барон Сонино је омео сепаратни мир с Аустријом, он је спречавао пријатељство с Југословенима, он је отклањао помоћ италијанску за Солунски фронт, а у замену ништа није давао на Италијанскоме фронту.

После дугих разговора у Риму и Лондону, и озбиљних напора италијанских политичара, дошло је најзад до „конгреса потлачених народа Аустро-Угарске" у Риму. Римски конгрес је био позив на

узбуну потлачених народа у Двојној Монархији; у Риму се осетило први пут да нису сви Италијани задојени млеком „свете себичности", него да међу њима има и правих привржсника ослобођења Југословена, Чеха, Пољака и Румуна и својих сународника. На томе конгресу је донесена одлука по којој је „заједничка борба противу тирана неопходна све дотле, докле сваки од тих народа не постигне потпуну независност, пуно уједињење и политичку слободу". Тада су први пут званични одговорни кругови, иза којих је стајао италијански председник владе Орландо, признали да су „јединство и независност Југословена животни интерес Италије", да је „ослобођење и одбрана Јадрана противу сваког непријатеља животни интерес оба народа", „да ће се границе између два народа решити пријатељским путем на начелу народности и самоопредељења народа."

До римскога конгреса дошло је тек после натезања у Лондону између председника Југословенског Одбора Трумбића и Тореа и професора Боргеза. Једном је долазило до прекида, али ипак 7. марта је постигнут споразум који је имао ових седам тачака: 1) Сваки народ који жели да оснује засебну државу, целину, или да је допуни, има незастариво право пуне политичке и економске независности; 2) Свака народност признаје да је Аустро-Угарска Монархија основна сметња за остварење њених права и тежњи; 3) Ови народи се обавезују да се узајамно помажу у борби противу заједничкога угњетача за своје потпуно ослобођење и народно уједињење у једну слободну државу. Ове три тачке су требале бити накнадно одобрене од представника свих угњетаваних народности из Аустро-Угарске. 4) Представници Италије и Југословена признају да је јединство и независност свих Југословена од животнога интереса за Италију, као што је од истога интереса за Југословене потпуно уједињење Италијана; 5) Ослобођење Јадранског Мора и одбрана његова од садашњих и будућих неприја-

тења јесте животни интерес оба народа; 6) Обвезују се и једна и друга страна да раде да се пријатељски реше сва спорна територијална питања на основу народности и слободнога самоопредељења али тако да се не вређају битни интереси оба народа; 7) Обезбеђују се: право употребе језика, слобода савести, културе, економски интереси узајамно за она лица која буду дошла под италијинску или југословенску власт. — Овај споразум је био примљен на римском конгресу и остао је познат као „Римски Пакт"; умешности и заузимању Енглеза, Стида, Ватсона и Еванса, има се много захвалити да се онда нису, уз ову, и многе друге ствари поквариле. Од тада Италија није никад њима заборавила овај рад. Ситон Ватсон је имао чак и великих неприлика са својом и са италијанском владом. Барон Сонино се показао као највећи противник ове акције.

10. Вилсонових четрнаест тачака.

Докле су се ове крупне ствари расправљале у циљу да се дође до циљева рата, Председник Северних Америчких Држава и шеф Британске владе, почетком јануара узнемирили су и Српску владу и Југословене у њиховим тежњама. Први у својој посланици Сенату, а други у говору у Доњем Дому, изнесоше своје мишљење о решењу аустро-угарског проблема. Лојд Џорџ је дао формулу за његово решење у автономијама потлачених народа у Хапсбуршкој Монархији, а Вилсон у 14 тачака, у којима су биле и ове: 10.) „Народима Аустро-Угарске, чије место међу народима желимо да видимо обезбеђено и зајемчено, треба пружити најслободнију прилику за автономни развитак." 11.) „Србија и Црна Гора треба да буду непромењене, а окупиране земље обновљене. Србији треба признати слободан и сигуран приступ на море, а међусобни односи разних балканских народа треба да буду уређени пријатељским преговорима у складу с историским утврдљивим границама народности; за политичку и економску независност, као и за

територијалну безбедност разних балканских држава, треба дати међународна јемства."

Југословенски Одбор је протестовао противу говора Лојда Џорџа у колико се тиче Срба, Хрвата и Словенаца, са изјавом да осам милиона Југословена траже одвајање од Аустро-Угарске и уједињење са Србијом и Црном Гором у једну државу, и да је решење мира у Аустро-Угарској само у потпуном ослобођењу потлачених народности на основу права слободног самоопредељења. Српску владу су ова два споразумна корака Л. Џорџа и Вилсона о први мах помела. Њен шеф, остављајући оно што је Вилсон говорио о Маћедонском Питању у 11. тачци, него мислећи да је ту већ крај рату, пожурио је да од Савезника добије бар присаједињење Босне и Херцеговине, пристајући чак и на народно гласање у њима.

У Аустро-Угарској има пометње у владајућим круговима око новога реда ствари, које саветници цара Карла расправљају између себе. Многи се противе форми савезне државе какву су спремали неки Аустријанци. Али, међу Југословенима нема пометње; они дижу све више глас; многа удружења накнадно прилазе одлукама Југословенскога Клуба у бечкоме парламенту за уједињење, мире се и најзавађенији и заједнички помажу народни рад на ослобођењу. А кад се закључују уговори између Русије и Централних Сила у Брест-Литовску, чује се глас Југословена из Аустро-Угарске. Они траже као услов за мир: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца на територијама, у којима они живе у непрекидним компактним масама, и слободу Јадранскога Мора.

Римски конгрес је имао свога утицаја на Вилсона, коме су са стране Југословена и Српске владе чињене замерке за његове предлоге о уређењу Југословенскога Питања. После неколико месеци рада и обавештавања владе Вилсонове, ова је променила своје првобитне планове и примила мисао о једној одвојеној држави Срба, Хрвата и Словенаца. Ову нову намеру Америке, а под утицајем Италије, по-

кушали су да покваре Французи и Енглези. Ови нису били начисто још шта треба радити с Аустро-Угарском. До јуна 1918. још је увек преовлађивало оно „да је нема, требало би је створити." Старо начело чешкога историка Палацкога кога су се држали сви државници европски, велики и мали, па и неки наши. И тако се могло догодити да Савезници у Версаљу 3. јуна 1918. [Италијани, Французи, Енглези] признаду Пољску као будућу независну државу, али за Југословенску имају само лепих жеља „за националне тежње југословенскога народа за слободу." Утицај барона Сонина био је, дакле, у Версаљу пресудан, а његов најјачи аргуменат био је „да се ни 10% Југословена не бори против Аустрије, па да зато и не заслужују ослобођење." Барон Сонино је намерно заборављао да, кад се уједињавала Италија, ни 5% није било за то уједињење. Оно што нису урадили Французи и Енглези, то су урадиле Северне Америчке Уједињене Државе. Њихов државни секретар за Спољне Послове дао је Српској влади званичну изјаву, по којој је „становиште владе Сједињених Држава, да све гране словенске расе треба да буду потпуно ослобођене од немачкога и аустрискога господства." После ове изјаве дошао је живљи рад на признању југословенске самосталности од стране Француске и Енглеске. Тај рад, у коме су нарочито неуморно учествовали чешки одбор и пријатељи из „Српског Друштва у В. Британији" није имао одмах успеха. Пре свега је призната Чешка, а узгред је поменута и Југословенска Држава. Месец дана после напора и препрека, које су долазиле од Италијана и од нас самих, дошло је прво и најважније званично признање. У општинској кући у Лондону, 25. јула 1918., српски посланик, у присуству Балфура, британскога Министра Иностраних Дела, италијанскога посланика, и одабраних политичара, објавио је ратне услове Србије у ове четири тачке: 1) Независност и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу; 2) Балкан балканским народима и

обнова Балканскога Савеза; 3) Репарације за опустошене југословенске пределе; 4) Привредне и културне везе са Антантом. Британски Министар Иностраних Дела, коме је очигледно сметало присуство италијанскога посланика, примио је у име Британске владе ове ратне циљева као енглеске, и говорио је противу даљег опстанка Аустрије. Д-р Бенеш у име чехословачкога Народнога Одбора исто тако је примио све Србијине ратне циљеве. После два месеца Италијанска влада је признала као корисно уједињење Србије са Југословенима у једну државу слободну и независну. У Лондону је речено, ако Италија не може да призна Југославију под Хабзбурзима, да прими уједињење Југословена са Србијом у једну југословенску слободну државу. За овим признањем следовало је једно друго, истина тек после два месеца, али тек важно, макар и не категорично, признање Италије „да покрет југословенских народа за независност и слободну државу одговара начелима за које се Споразум бори". Несугласице између Југословенскога одбора и Српске владе сметале су да владе енглеска и француска признају пре других уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну независну државу, као један од својих циљева Светскога Рата.

11. Побуне југословенских морнара.

У доба борбе око признања државе Срба, Хрвата и Словенаца националистички покрет међу Словенима војницима и морнарима на ратним бродовима аустро-угарским био је врло много ојачао. Још у августу 1914., после битке на Церу, нађени су на великим топовима на неким бродовима излепљени летаци „Живео краљ Петар", а доцније је ишло све јаче нерасположење против Аустро-Угарске у ратној морнарици. Словенске песме, клицање Русима, биле су сасвим обичне ствари на морнарским весељима. Револуционарна расположења манифестовала су се први пут у октобру 1917., када је посада са торпиљера бр. 11 једнога вечера повезала своје

официре, покупила све хартије и распоред мина пред Шибеником, и предала се Италијанима с изјавом да хоће да се боре против Аустро-Угарске. Италијани су их као заробљенике бацили на острва, где су несрећни морнари Чеси и Јужни Словени морали остати све до краја рата. Поред овога појединачнога покушаја били су дошли и други општи, јер од Пуља до Котора, до најважнијега склоништа аустро-угарске морнарице, захватио је револуционаран дух. Тако је у фебруару 1918. требала да почне општа борба са планом да сврне старешине и узме морнарицу у своје руке. На адмиралскоме броду „Св. Ђорђе" је био спремљен први покушај да се дигне општа буна. Ту је дигнута прва револуционарна застава, то је требао да буде знак на буну и за остале бродове. Због разних узрока буна општега карактера није успела; крстарице „Новара" и „Хелголанд" у последњем часу примириле су се, и онда су помогле да дође нека помоћ да се општа побуна угуши. Немци и Мађари морнари нису хтели да иду до краја у побуни; чим им се учинило да њихов покрет није револуционарно-интернационалан него националистички, они су се вратили својим старешинама, своје другове су издали и помогли да се буна угуши. Због ове побуне осуђено је неколико стотина морнара Југословена и Чеха, а коловође су стрељане у Котору. Одмах за овом осудом дошло је уклањање команданта морнарице аустро-угарске, адмирала Његована и Виленика, и именовање пуковника Хортија, садашњега намесника краљевске власти у Мађарској, за команданта целе ратне морнарице. Нови контра-адмирал Хорти, који је судио побуњеницима са „Св. Ђорђа", почео је с осудом на смрт двојице морнара са торпиљера бр. 81, Чеха Кауцкога и Сплићанина Крауса. Краус и Кауцки су хтели да, као и торпиљер бр. 11, пребегну Италију, и зато су пред Хортијем стрељани са узвицима за слободу. Ни ова друга осуда није спречила даље бунтовнике и бунтовне планове Јужних Словена у морнарици. Захваљујући двојици наших људи из

Далмације, Италијани су могли да торпедирају ратни брод „Сент Иштван“, у часу када је он са другима полазио у Отрантски Залив, где је требала да буде нека тактичка навална битка са француском и италијанском морнарицом, са намером да се отвори пут немачким сумаренима у Средоземно Море.

Шибеник, гнездо револуционара националиста, почео је 1917. с организацијом завере и на ратним лађама и у свима утврђењима у Боки и по другим местима. Он је имао свој револуционарни одбор који је организовао бегство у Италију Милана Стефаника, доцније првога министра војнога Чехословачке Републике, и неколико наших људи, са задаћом да се ступи у везу са флотом Савезника, да се добију упутства за даљи рад и да се предаду распоред мина, бродова, утврђења и распоред морнарице. Бежање је успело, иако су ови људи у Италији имали велике невоље, јер су их Италијани сматрали за уходе аустроугарске. Због овога, нова намеравана побуна, у вези са савезничком флотом, није могла бити изведена. Задар и Пуљ нису изостајали у организацији завера и припрема за ослобођење од догадашњих уза; претерана строгост и надзор новога заповедника аустро-угарске морнарице Хортија, извођена са ретком оштрином, није могла одвратити југословенске и чешке морнаре да постају све оштрији противници Мађара и Немаца. У том је дошло попуштање Бугара на Солунском фронту, а за њим и распадање Двојне Монархије. Командант аустро-угарске морнарице, контра-адмирал Хорти, сад више не стреља морнаре кад су викали „Живела Југославија“, после манифеста цара Карла. И не само то, него иде од брода до брода, држи говоре, моли морнаре да мирују, чак и на побуњеном броду „Вирибус Унитис“ наставља становати. У томе часу аустро-угарске ратне морнарице више није било као такве; Народно Веће у Загребу узело је власт за све јужнословенске крајеве у границама Аустро Угарске у своје руке, а у Пуљу власт преузима одбор од Југословена, италијанаша и радништва. Смењујући све друге војничке и по-

литичке власти у пристаништу и у Истри, овај одбор је примио од контра-адмирала Хортија и Цуколија и ратну морнарицу. Хорти, предајући је, како је он рекао по наредби цара Карла, опоменуо је Југословене да је заједнички непријатељ Мацара и Југословена Италија, напустио је Пуљ и отпутовао за Беч с осталим властима. Месни Народни Одбор у Пуљу упутио је телеграм у Вашингтон Вилсону, молећи га да пошље једну ескадру у Пуљ, као национално незаинтересован, из страха да се не изврши какав препад од стране Италијана. Народно Веће у Загребу послало је у Пуљ као изасланике овлаштене да преузму флоту Д-ра А. Тресића Павичића, В. Букшега, и Д-ра И. Чока, који су флоту примили и истакли на сваки ратни брод наше заставе. Адмирал Драг. Прица, дотле у пензији, постављен је од стране Народнога Већа у Загребу за повереника за морнарицу, а Методије Кох, који је играо велику улогу у побуни морнара и организовању националнога покрета у Пуљу, за контра-адмирала. У оној општој забуни и весељу што је сва флота у њиховим рукама, Југословени нису мислили на мере предострожности; нико се није надао да ће Италијани из потаје потопити дреднот „Вирибус Унитис" и тиме лишити флоту југословенску највећега брода. Италијани су најпре потопили овај ратни брод, а брзо затим су ушли у Пуљ, негде добром вољом негде преваром, где су ускоро постали господари и на ратним бродовима и на суву, показујући се као окупатори, и оно што ће бити доцније према држави Срба, Хрвата и Словенаца. Све заверенике једнога по једнога Италијани су испратили под стражом у Италију, а они су се уселили у Задар и у Шибеник, а исто тако и у Ријеку, где ће се развити прва и права борба између Италијана и наших људи, борба која се претварала у народну мржњу. Из ових градова Италијани неће лако изићи; остаће у Задру за увек, а Шибеник ће искупити своје ослобођење другим жрт-

вама. Ријека ће доцније свечаним уговором у Рапалу отићи за увек Италијанима.

12. Слом непријатеља.

Кад су Румуни напустили Букурешт, онда је настао међу победиоцима сукоб. Турци су тражили Добруџу због Татара који тамо живе, а Бугари нису давали. И не само да нису давали, него још траже Приштину и Призрен. Бечка влада је, наравно, незадовољна и Турцима и Бугарима, али је још увек више противу турских претераних захтева. Кад је дошло до Букурешта, где је имао бити закључен мир са Румунима, Бугари траже и Добруџу и источну Србију са границом од Смедерева до Сталаћа. „Споразумели смо се с Аустро-Угарском да јој уступимо, — телеграфише 25. марта 1918., шеф Бугарске владе, из Букурешта у Софију, — територију дуж Дунава до између Д. Милановца и Брзе Паланке, с тим да они нама уступе земљу која ће имати за границу линију између Смедерева и Градског преко Колара па на Паланку до Ћуприје, с тим да жељезница Смедерево—Ћуприја остане нама.“ Немци, који су већ експлоатисали Борски рудник, захтевали су га за себе. Аустро-угарска дипломатија, коју води некадашњи аустро-угарски посланик гроф Чернин, Добруџу тражи за Румуне; а Турцима нуде Кавкаску Републику, основану после руске револуције и у доба прве владавине Љењинове. Бугарски краљ, чија надменост јако страда, осећа да он као „будући господар на Блиском Истоку“ више не значи много, немачка Врховна Команда је потпун господар свих и свега. Фердинанд I запажа да није бољи положај ни његовога господина брата Карла; и њега нико не слуша. Али, оно што њега сада тишти то је „да Аустро-Немци пристају на бели мир“; „да сваки има остати на својим парама“, а да његов народ и бугарска војска неће више рата. Гласови о победи друге српске армије на Доброме Пољу 16. септембра 1918., разбијање фронта са пет непријатељских ди-

„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

визија, улазак у Пирот доводи до растројства I, II, III, IV и IX бугарску дивизију и уноси панику у Бугаре. Докле њихова војска бежи ка Софији са намером да дигне буну, влада тражи од Америке обуставу непријатељства. Али, све је то сад доцкан.

Аустриски цар, у ово доба бугарскога слома. предлаже свима ратујућим странама „да пошљу изасланике на поверљив и необавезан разговор о основним принципима закључка мира." Али, не наилази на успех. Америчке Државе одбијају овај предлог. Ништа боље не пролази ни Немачка, која 5. октобра 1918. нуди мир заједно са Турском и Аустро-Угарском. Вилсон одбија редом све, и оставља да се све ствари у Немачкој и Аустро-Угарској развијају, јер је уверен да се морају оне принудити на извесне услове, које иначе не би примиле. И немачки Кајзер и аустро-угарски владалац дочекаће да, пред буном својих поданика, иако им они у последњем часу нуде многе политичке уступке, силазе са престола, и оставе земље у којима су вековима њихове династије били апсолутни господари.

13. Црна Гора за уједињење.

Црна Гора је пришла одмах Србији чим је Аустро-Угарска огласила рат. Није данас још јасно да ли је краљ Никола и његов дом ушао добре воље у рат, или је то учинио само под притиском народа у Црној Гори и обавеза према Српству и Русији. Судбину су у рату делиле обе војске српска и црногорска у добру и злу, у многобројним сукобима с аустро-угарским трупама. А кад су дошли тешки дани повлачења србијанских трупа дошло је и оно црногорских. Србијанске трупе, као што смо помињали, под тешким и наглим притиском удружених Аустро-Немаца и Бугара, принуђене су биле на одступање кроз Црну Гору. Пред овим чином званична Црна Гора је нешто колебљива, а затим под владом Лазара Мијушковића, дотле црногорскога посланика у Србији, тражи мир од бечкога двора, вероватно по договору са Савезни-

цима. И краљ Никола и његови министри посебним депешама траже мир од Аустрије. Око овога се водио спор између неких политичара и начелника црногорске Врховне Команде генерала Петра Пешића, кога је српска Врховна Команда послала у Црну Гору као свога изасланика. Једни су тврдили да је Црна Гора капитулирала под утицајем његовим, а други је доказивао да је краљ Никола крив паду Црне Горе. Овај спор ће се моћи како треба решити пошто се објаве поверљива документа српска, црногорска, аустриска, француска, енглеска, руска и италијанска, из овога доба. Председник владе, која је тражила од краља да заједно са њом упути молбу у Беч за примирје и мир, г. Лазар Мијушковић, тврди да је све радио са знањем посланика Четворнога Споразума и да су и примирје и мир тражени по писменом захтеву шефа црногорске Врховне Команде. Краљ Никола је тражио мир под овим условима: 1) да се непријатељ задржи онде где се тада налазио (Ловћен) и да не окупира Црну Гору; 2) да се српска заостала војска и грађанство могу слободно евакуисати са територије Црне Горе; 3) да Црна Гора остане неутрална до краја рата. Аустријанци су тражили: да Црногорци положе оружје; да се окупира Црна Гора, да се изруче све српске заостале трупе у Црној Гори, да се предају у руке сви чланови династије који су учествовали у рату.

Из неких аустриских поверљивих докумената, објављених у Енглеској, излазило би да су о двојаком миру с Аустро-Угарском и Немачком разговарала и два сина краља Николе, један преко аустриског пуковника и некадашњег војног изасланика Хупке, а други преко некога свога рођака барона Крумфа. Ови разговори су били пре него ће Србија и Црна Гора доживети слом у јесен 1915. База за тај одвојени мир била је врло неповољна за тадашњу Србију.

На све ово долазили су неодређени одговори из Беча, коме се није журило, нарочито кад је његова војска већ узела била и историски Ловћен, положај о који су се Аустријанци и Италијани увек,

пре Светског Рата, парбили. Аустријанци су намеравали да, преко Црне Горе, пресеку сваку одступницу српске војске, те нису примили ни примирје ни разговоре за мир. Краљ Никола морао је да сиђе у Скадар, а одатле у Сан Ђовани ди Медуа, где се са краљицом, сином Петром и две кћери, укрца на брод за Италију па после за Француску, где је већ био раније пошао наследник Данило. Остатак Црногорске владе и принц Мирко, други син краљев, који су остали у Црној Гори, распуштају војску и позивају црногорске ратнике да се разиђу мирно кућама и тамо очекују даљу судбину. Колебљиво држање Цетиња и општа пометња збунило је многе Црногорце те су остали на дому, уместо да се, са српским војском и добровољцима из Боке и Херцеговине, повуку у иностранство. Намесници краљевске владе поднесу Аустро-Угарској услове за уређење стања створеног уласком аустриске војске у Црну Гору, уочи Св. Саве 1916., дакле неколико дана по одласку краља Николе из Црне Горе, тражећи преговоре за мир. Аустријанци су оставили намеснике краљевске власти без одговора наредили им да они раде и даље. Ови су радили до краја марта, а тада цетињска аустриска команда све њих разреши и постави своје чиновнике. Црна Гора је била заробљена; Аустријанци почеше управљати по своме начину, те изазваше народ на одметништво, које је трајало све до слома аустриске управе у Црној Гори. Аустриски државници нешто покушавају са принцом Мирком, израђујући планове како да се умири Црна Гора, али све је то узалуд Црна Гора је хтела слободу а не овакву или онакву управу, а нарочито не под принцом Мирком, који је умро далеко од Црне Горе, готово као заточеник аустриски, пре него се она ослободила.

Оно што је изашло из Црне Горе са краљем Николом није се одмах снашло у Француској, те су између њега и његових Црногораца избиле несугласице, за које је донекле била крива и Италија. Несугласице су биле око питања народнога уједи-

њења. Краљ Никола је видео да ће до уједињења доћи, али није могао да се помири с тим да се он, некако, поклони или уклони. Због тога он отпушта владу Андрије Радовића 1916., која му казује да „пред чином ослобођења и уједињења нашега народа свачији интереси морају пасти." Одмах затим, ствара се „Средишњи црногорски одбор за Народно Уједињење" са листом „Уједињење" и са програмом: народно ослобођење и уједињење Црне Горе са Србијом, којим се развија агитација међу Црногорцима у иностранству и у Црној Гори. А кад се у јулу 1917. на Крфу објавила Крфска Декларација, Одбор је прихвата у целини, уверен да је то и жеља српскога народа у Црној Гори. Краљ Никола је био обећао, заједно са својим новим министрима, сарађивати на свима пословима који воде ослобођењу и уједињењу српскога народа, и то у споразуму са Србијом. Његово обећање се није испунило, те га је морала и нова његова влада оставити, јер је видела „да је извођење једне националне политике немогуће онда кад династички мотиви претежу." Трећа црногорска влада у изгнанству је ушла у отворену акцију „као верни чувар црногорске политичке индивидуалности", и од средине 1917. па до пред пробој на Солунскоме фронту борба између краљеве непосредне околине и „Средишњега црногорског одбора за Народно Уједињење" била је оштра. У тој борби је углед краљев свуда изгубио врло много; његова нада је остајала још само у Италију и њену краљицу; са револуцијом у Русији потпора двеју кћери краља Николе, великих кнегиња Стане и Милице, сасвим је отпала. У осталом, ова је потпора и пред пад Николе II била врло слаба и сумњива; краљ Никола је био одавно почео губити у Петрограду од свога значаја, који је за владе Александра III био доста велики. У самој Црној Гори народ је био подељен; једни су били још за слободну Црну Гору, други за уједињење са Србијом; што се слом режима више ближио крају, све је то јаче народ улазио у ову борбу. А кад

аустриски официри и чиновници крајем 1918. по чеше остављати Црну Гору, у њој настаде пометња неред, безвлашће.

Режим аустриски у Црној Гори био је несносан; за три године, колико је Аустрија господарила, он је сиротињу црногорску сасвим обескућио. Кад је ушла, у октобру 1918., наша војска наишла је на праву пустош и гладан народ, сличан ономе који је 1915. пролазио кроз Арбанију и Црну Гору. Али, поред тога наишли су војска и црногорски емигранти на разривеност међу становништвом, на агитаторе италијанске, на људе краља Николе, на људе из Србије, Херцеговине; сви су они по нешто радили у народу у Црној Гори. То зло стање се полако каналиса у две струје, у два логора: једни су за краља Николу и за самосталну Црну Гору, други за уједињење са Србијом. Привремени Централни Извршни Одбор за уједињење Србије и Црне Горе предузео је да организује народ у духу јединства. Он је почео са зборовима у Пећи, у Ђаковици, у Андријевици, у Беранима, и редом, спремао изборе за Велику Народну Скупштину, која би донела своју одлуку о будућем државо-правном положају Црне Горе. Избори су вршени у целој Црној Гори. Пред изборе Италијани су покушали да с војском уђу на Цетиње и утичу у томе крају на изборе, у уверењу да ће бити изабране само присталице краља Николе. Успело се да се Италијани врате одакле су дошли, и избори су свуда свршени, а 23. новембра у Подгорици се састала црногорска Велика Народна Скупштина. На њој се усваја једна образложена одлука у којој се одлучује: 1) да се краљ Никола I Петровић-Његош и његова династија збаце са црногорскога престола; 2) да се Црна Гора уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињене ступе у заједничку отаџбину нашега троименога народа Срба, Хрвата и Словенаца. Уједињење је проглашено свечано кроз сву Црну Гору,

а о одлуци су обавештени били краљ Петар, српска Народна Скупштина, владе српска и савезничке. Изабрано је одмах и пет посланика из исте скупштине, који су имали вршити власт у Црној Гори до коначнога уједињења; то су били: војвода Стево Вукотић, Марко Даковић, адвокат, Спасоје Пилетић, начелник Министарства Унутрашњих Дела, Лазар Дамјановић, адвокат и Ристо Јојић, гимназиски суплент.

Ова иста скупштина је изабрала из своје средине 18 посланика и послала их у Београд, и изгласала одлуку, да се сва покретна и непокретна имовина бившега краља и његове династије у Црној Гори узапте у корист народа и да се за свагда забрани улазак у земљу пређашњем краљу и свима члановима његове породице.

Стари краљ је, дотле у Француској, тражио да се успоставе обе краљевине, па да се доцније изврши унија, после његове смрти и можда са наизменичним наслеђивањем престола у заједничкој држави. Краљ Никола је пристајао и на уједињење у републици, али не на уједињење под династијом Карађорђевића; у републици, мислио је, биће сви једнаки. И он је налазио потпоре у самој Црној Гори, у којој се на Бадњи дан 1918. догоди крвопролиће. Противници уједињења Црне Горе са Србијом ударе тога дана на Цетиње са намером да га узму у своје руке и врате краља Николу; присталице одлука Велике Црногорске Народне Скупштине и уједињења са Србијом се одупру и одбију нападаче иза којих је вероватно стајала и Италија. Уједињење Србије и Црне Горе на тај се начин, опет српском крвљу, потврдило, скупом крвљу многих црногорских омладинаца. И тако су политика и тежње краља Николе I, које је у „Балканској Царици" опевао, овим делом сахрањене. Његови снови, да његова династија овлада на Балкану, бар кроз брачне везе његових синова и кћери, разбише се. Кнез Мирко, ожењен рођаком последњега Обреновића, умре у Аустрији; његов зет, кнез Батемберг,

брат бившег бугарскога кнеза Александра Батемберга, не дочека да га Бугари позову на престо; његов први зет Петар Карађорђевић поста првим југословенским краљем; а он сам умре у дубокој старости у изгнанству, заједно са својом супругом краљицом Миленом.

14. Југословени у Аустро-Угарској.

Старо двојство у Аустро-Угарској, непрекидна распра између Беча и Пеште од Нагодбе до уочи слома, нису давали да се нађе неко решење о унутарњем уређењу Монархије, које би била мера за њено спасавање. Мађари, са својим господарем Тисом, противили су се мишљењу Беча да се Југославенско Питање реши тако: да се Хрватска, Далмација, Славонија и Босна и Херцеговина претворе у две одвојене државне целине. Бечки кругови су мислили да те две нове целине треба да уђу у неку врсту субдуализма са Мађарском, која би сачувала у потпуности свој положај према Аустрији. Аустрија је имала само да у новој нагодби сачува своје привредно-политичко војничке интересе. Словенци, како су на путу за Трст, у ту нову Југославију не би могли улазити. Гроф Тиса и Мађари су имали друго решење за ово питање: они су тражили автономију Босне и Херцеговине које би ушле у састав „Круне Св. Стевана" и присаједињење Далмације и далматинских острва истој круни. Против овога су били Немци социјал-демократи и Чеси, Југословенски клуб и хришћански социјалисти.

Бечки кругови у ово доба су веровали да, стварајући Велику Хрватску, добијају јак положај и унутра и споља; они су, тако исто, веровали да би се, и под најгорим условима, народ са три четвртине гласова изјаснио за аустриско, а не за мађарско решење Југословенског Питања. Природно је било такво мишљење; 1) јер је главна борба Хрвата и Срба била противу Мађара, који су са својом властелинском олигархијом тражили да буду прави и једини господари; 2) јер је решење мађарско могло

успети ако би Централне Силе потпуно победиле Силе Тројнога Споразума.

Овако су о јесени 1918. радили у Бечу и у Пешти да спрече нагло самостално организовање својих Југословена за ослобођење и уједињење. Ни царев понизни манифест својим верним народима, ни његова заповед војсци 16—17. октобра нису помогли; народи су узели судбу у своје руке.

Овакво нагло развијање догађаја у корист Сила Тројнога Споразума нико није предвиђао. Веровало се да ће Америка бити потпуно спремна за велику офанзиву у зиму 1918. или у пролеће 1919. И зато је било прилично забуне код Савезника кад су, најпре Бугарска, па Аустро-Угарска па, најзад, и Немачка тражиле мир, а после им се предале готово без икаквих услова.

На месец дана пред револуцију у Аустро-Угарској, — која ће оборити престо и многе њене државнике, па и грофа Тису, — 8. октобра 1918. образовано је Загребу „Народно Веће Словенаца, Хрвата и Срба", у чији састав улазе све покрајине и њихови најбољи представници; *Бановина* [хрватско-српска коалиција, Старчевићева странка, српска радикална странка, социјално-демократска странка], *Ријека, Међумурје, Далмација, Истра, Босна и Херцеговина, Словеначка* [свесловенска људска странка; југословенска демократска странка, југословенска социјално-демократска странка], *Трст*.

Народно Веће са програмом: „уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у народну и независну државу, уређену на демократским начелима", организовано је било тако, да је свака народна покрајина, на сваких 100.000 становника, давала по једног члана; Словеначка са Трстом имала је 14, Истра 3, Далмација 7, Хрватска и Славонија са Ријеком 28, Босна и Херцеговина 18, а Војводина 10. Из Народнога Већа изабран је Средишњи Одбор, који је представљао неку врсту владе док се она није доцније саставила. У исто време када је аустриски цар објављивао да ће дати народима што траже, На-

родно Веће је издало једну декларацију противу царева обећања, усвајајући у главном решење какво је изнесено у Крфској Декларацији, обећавајући поред осталог и народним мањинама у будућој држави Словенаца, Хрвата и Срба слободно развијање.

Председништво Народнога Већа [Д-р А. Корошец, Д-р А. Павелић, Свет. Прибићевић] почело је да ради; унутра, на организовању народа како би се спречила анархија, која је хватала корена са повлачењем аустриске војске са фронтова и нестајањем централне власти; споља, на вези са онима који су радили на ослобођењу и уједињењу Југословена.

На дан 29. октобра 1918. проглашена је у Загребу, после бурних манифестација, и говора представника свих група у хрватском Сабору, самостална држава Словенаца, Хрвата и Срба. После овога чина Народно Веће је узело управу над свима покрајинама где живе Срби, Хрвати и Словенци до дана када ће доћи Уставотворна Скупштина, да на начелима Крфске Декларације уреди будућу државу. Чим је образована влада, одмах је упућена једна нота владама у Париз, Лондон, Рим, Вашингтон о саставу нове државе, о жељи да се сједини са Србијом и Црна Гора у једну независну државу, и најзад о томе да је бивша аустро-угарска флота прешла у руке Народног Већа. Препис ове ноте Народно Веће је послало Југословенском Одбору у Лондон с овлашћењем да заступа интересе новообразоване државе. Бечко ратно министарство је наредило да се сва флота преда Народном Већу 2. новембра 1918., да се распусте морнари несловенске народности, и да се више не враћају на дужност. Италијани су, уочи тога дана, као што поменусмо горе, кришом ушли у Пуљ и потопили највећу аустро-угарску ратну лађу: „Viribus Unitis".

Радост народа за новостворено стање била је велика; нарочито се истицало Приморје што ће бити слободно и што је узело у своје руке ратну морнарицу, чија је посада махом била југословенска. Ово расположење помутише Италијани; најпре по-

тапањем поменутог брода, а затим и својим радом иза траженога примирја, које је већ било у рукама њиховим заједно с условима за примирје.

Италијани, не чекајући на закључење примирја које су правили генерал Фош и Савезници у Паризу, почели су улазити у далматинске луке и на територије настањене Југословенима. Народно Веће мора да протестује противу тога код Председника Сев. Америчких Држава, и да од Савезника тражи помоћ у војсци — у главном да се спречи улазак италијанских трупа и флоте.

Народно Веће је у исто време упутило и једну ноту Римској влади, у којој тражи да Италијани престану са даљом окупацијом територија самосталне државе Словенаца, Хрвата и Срба, која се образовала пре него је икакво примирје потписано. Народно Веће је, поред тога, тражило да се укине забрана саобраћаја између Пуља и унутрашњости земље, коју је издала италијанска Врховна Команда.

Народно Веће је морало да се обрати шефу Италијанске владе због питања морнарице. Италијанска команда забрањивала је да се на бившим аустро-угарским бродовима „истиче друга до аустро-угарска застава, пошто југословенска још није призната". У својој представци Народно Веће протестује и одбија да овакву наредбу било под каквим год условима прихвати.

Шаљући ову другу протестну ноту Народно Веће се обратило и Српској влади са молбом да одмах пошаље свога делегата, пошто су Италијани почели да пописују бродове, ратни материјал и друго. У страху да Италијани не униште будућност југословенске морнарице, Народно Веће пожурује долазак српскога званичног представника да заједнички обезбеде бродове од неопуномоћенога италијанскога грабежа.

Ови захтеви Народнога Већа били су оправдани између осталога и зато, што је све бродовље предало Ратно Министарство Аустро-Угарске докле

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА ЛЕСКОВАЦ „РАДЕ ДОМАНОВИЋ"

је она била суверена држава (3. новембра 1918., уговором у Пуљу) Народноме Већу. Врховни Савет Савезника у Версаљу одобрио је био да бродовље пређе у руке Југословена, да може извесити своју заставу, и у томе правцу издаје и наредбу команданту савезничке флоте вице-адмиралу Гошеу на Крфу.

15. Уједињење.

Влада Српска признала је Народно Веће 8. новембра 1918. као „закониту владу Срба, Хрвата и Словенаца који живе на територији Аустро-Угарске Монархије". Једновремено са тим упутила је своје посланике на страни да нотификују то владама Француске, Енглеске, Италије и Сједињеним Америчким Државама, и умоле их да је и оне признају као такву. Одмах затим дошла је т. зв. Женевска Декларацаја. После претреса од три дана ових питања: признања Народнога Већа у Загребу као представника и владе Словенаца, Хрвата и Срба у бившој Аустро-Угарској; стварања заједничких органа С.Х.С.; протеста против окупације југословенског подручја од стране италијанске војске; односа према Црној Гори, — састављена је та декларација. Претресу и састављању присуствовали су: у име Србијанске Владе Н. Пашић, у име парламентарних група Народне Скупштине М. Драшковић, В. Маринковић, М. Трифковић, у име Југословенског Одбора Д-р Трумбић, Д-р Г. Грегорин, Д. Васиљевић, Н. Стојановић и Ј. Бањанин и у име Народног Већа Д-р А. Корошец и Д-р Г. Жерјав. Закључак је био: I) признато је Народно Веће; II) основана је заједничка влада за организовање државе С. Х. С. којој се поверавају: спољна политика, војска, ратна морнарица и саобраћај, уставотворна припрема, жељезнице, поште, телеграф ит.д., исхрана и обнова; заробљеници-инвалиди, финансије. Број министарстава је био утврђен на 12, али је одређено оног дана 6, 3 из Србије а 3 из Народног Већа. Заклетву су имали положити

Србијанци своме владару, а они из Народног Већа Народном Већу пред председником његовим; III) учинити протест због рада Италије; IV) Црна Гора је саставни део државе С. Х. С. и она треба да уђе у државу С.Х.С.

Одмах је издата декларација која је објављена. У тој декларацији представници гореименованих група „свечано утврђују своје уједињење у државу Срба, Хрвата и Словенаца...“ Нова држава, у нади да ће се и Црна Гора прикључити, је једна недељива државна целина и члан друштва слободних народа, коју представља заједничко министарство Срба, Хрвата и Словенаца. „Влада Краљевине Србије и Народно Веће у Загребу отправља послове на начин какав где постоји, док Велика Скупштина (Конституанта), изабрана општим, једнаким, непосредним и тајним гласањем свих грађана, уставом не пропише дефинитивно устројство државе.“ По томе уставу, у демократскоме духу, има се уређивати цео државни живот.

„Границе државне према суседним државама повућиће се по начелу народности и праву самоопредељења свакога народа...“

16. Јадранско питање.

Рад Конференције Мира је био при крају; после многих разговора, преговарања и несугласица међу савезним и удруженим државама победиоцима нађене су погодбе за мир са Немачком, Аустријом и Мађарском. Остало је још да се Сједињене Америчке Државе, В. Британија и Француска споразумеју с Италијом око Јадранскога Мора. Италија је затезала. Неколико месеци њихова „лонџања“ није могло да доведе до сагласности. Италијанске захтеве нису могле примити ни Америка, ни Француска, ни Енглеска; оне су налазиле да су ти захтеви претерани, неоправдани, и неодговарајући највишим интересима светскога мира.

Главни разговори водили су се између Вилсона и једно време Орланда. Вилсон је представљао и Француску и В. Британију и Северну Америку, а Орландо Италију. Између њих није долазило до споразума у свему. То је побудило, почетком септембра 1919., Француску и В. Британију да замоле Вилсона да пожури са радом око Јадранског Питања. Али тек у децембру 1919. узимају опет у своје руке заједнички рад Француска, Енглеска и Северна Америка у уверењу да ће моћи да нађу основицу за уговор о миру.

Председник Вилсон је упутио италијанској делегацији један подсетник, 27. октобра 1919., у коме је изложен споразум Вилсона с њом. Он је од почетка пристао да граница буде од реке Раше до Караванки, која је далеко премашила признату етничку линију између Италије и Југославије (у тексту Jugoslavia) и на тај начин је Италија добила више од 300.000 Југословена. Географски положај Италије, као и њене привредне потребе, узете су за оправдање те озбиљне повреде начела народности. Председник Вилсон, у жељи да се потпуно задовоље ти захтеви, пошао је још даље, па је пристао да се граница прошири на исток и тако је Италија добила и предео Лабин, иако је и на тај начин добила знатан број Југословена.

Поред тога, председник Вилсон, да би појачао стратегиску безбедност Италије, примио је, по пристанку Италијанске владе, да створи једну државицу између италијанскога земљишта и Југославије, у којој би око 200.000 Југословена и нешто мање од 40.000 Италијана дошли под надзор Лиге Народа. Председник Вилсон, у намери да отклони сваку опасност стратегиске природе од Италије, која је тобож претила од нове државе Срба, Хрвата и Словенаца, а са драговољним пристанком Француске и Енглеске, сложио се да се јасенички предео за увек

демилитарише као и зона између реке Раше и рта Проментуре.

Италијани су тада били примили у потпуности предлог Вилсонов о слободној држави Ријеци, под контролом Лиге Народа. Како је у њој било 200.000 Југословена, то је требало да народ својим слободним гласањем одлучи шта ће бити са њим. Италијани нису пристајали на плебисцит, јер би становништво могло одлучити да се присаједини држави Срба, Хрвата и Словенаца; а то би створило нову опасност. Председник Вилсон је онда уредио и Италија је пристала, да то Лига Народа одлучи, а Лига би, према потребама Италије, оставила пуну независност Ријеци коју је пре рата имала.

Питање Задра је решено тако да Задар добије нарочиту управу, и на тај начин се очувају национални и сентиментални интереси Италијана. Задар је, иако пристаниште југословенско, у царинској унији са Југославијом, имао бити суверен под заштитом Лиге Народа.

Група отока Пелагруж, Вис и острвца Лошињ и Уње имала је, по пристанку Италије, иако су и етнички и економски припадали Југославији, прећи у својину Италије, пошто се потпуно демилитаризују. Вис је, као чисто југословенски, имао добити од Италије пуну автономију.

Осим свега овога, Вилсон, Клемансо и Лојд Џорџ су сами решили, а ради веће безбедности Италије, да се сва обала од Ријеке до пред Дубровник и припадајућа острва неутралишу.

Италијани иако су, преговарајући са Вилсоном, на ово пристајали, у току разговора су одустајали. Они су захтевали, поред тога што су добили горње уступке, још и мандат за управу над Арбанијом под контролом Лиге Народа и Валону са нужним залеђем у пуни суверенитет; па онда, да дипломатски представљају Задар пред иностранством. Осим тога Италијани траже острво Ластово и да се варош Ријека одвоји од Ријечке Државе и

направи потпуно независна од ње, и да се једним уским језичком суве земље од Ријеке до Волоске веже за италијанску Истру између жељезнице и мора, с тим да ријечко пристаниште и жељезнице остану у слободној држави Ријеци.

На овакве захтеве Клемансо и представници Енглеске и Северне Америке су одговорили Италији, 9. децембра 1919., да они остављају Задру на вољу да реши хоће ли га Италија представљати или не, али Задар треба да остане потпуно независан под заштитом Лиге Народа. Али, предлог италијански да се варош Ријека одвоји од слободне државе Ријеке, озбиљно је збуњујући.

— Ми стварамо „међудржаву" између Италије и Југославије да бисмо стратегиски осигурали Италију и омогућили напредак и благостање Ријеке. Ми не разумемо како би слободна држава Ријека могла остати без вароши Ријеке, нити ова изван своје државне територије. Ријека би потпуно пропала, као и њено залеђе. Осим тога, побунили би се и сви Југословени у слободној држави Ријеци противу таквог решења. Зато Италија треба да прими предложено решење: да се граду Ријеци даду повластице које је имао пре рата, говорио им је Клемансо.

Захтев Италијана да се језичком земље веже Истра која је додељена Италији са Ријеком, био је и неправедан и неприродан. Италијани су овај захтев правдали чисто сентименталним разлозима; они су тежили да Ријека, коју су сматрали за своју, не буде одвојена од Италије туђом земљом. Кад је Вилсон предлагао слободну државу Ријеку, он је мислио баш на град Ријеку, на њен положај. Слободна држава Ријека имала је и на суву и на мору непосредну везу с Италијом у дужини око 180 километара. Да су Вилсон и Французи и Енглези примили овај предлог, Ријека би остала без жељезнице, и морала би угинути. „Човек се мора питати у чуду, говорио им је Клемансо, какав ви интерес можете имати. Ако се жели да се онемогући опста-

нак слободне државе Ријеке, онда се уништава и сама варош Ријека. Предлог је ваш у опреци и са географијом, и са саобраћајном и са привредном политиком. Једини разлог је прикривена намера да окупирате целу Истру."

И доиста, кад се узме у обзир да су Италијани једновремено тражили и острво Ластово, онда је била јасна њихова жеља да узму и остатак југословенске територије. За ово није било никаквих стратегиских разлога. Имајући у рукама Трст, Пуљ, острва око Ријеке, Пелагруж и Валону, Италија је била господар Јадрана.

— Дакле, ви хоћете нове области, и то оне у којима има понека италијанска породица, — говори се Италијанима, али они траже целу Истру. Вилсон телеграфише Титониу из Вашингтона 12. новембра 1919.:

„Америчка влада је, за све време преговарања, била проникнута искреном жељом и симпатијама за италијанске захтеве. Италија је тражила границу на Бренеру (у Тиролу) да обезбеди свој северни фронт, иако на тај начин узима предео ненасељен Италијанима, и то јој је дато. Италији су дати на источној граници опет предели у којима становништво није италијанско. Италија је тражила да јој се присаједине сва поробљена браћа, и све је урађено да се она задовољи, чак јој је дато више туђега елемента него њенога. Италија је тражила да буде господар Јадрана и то је добила... У жељи да будемо широке руке, више него широке, попустили смо пред захтевом Италије да добије мандат за Арбанију, а са надом да ће Италија умети то ценити."

Клемансо, са Енглезима и Американима, употреби и последњи аргуменат:

— Италијани су имали за собом до данас цео свет, зато што су се борили за уједињење и ослобођење своје браће, за начело самоопредељења народа. Italia irredenta је сад остварена; али данас то начело траже и други народи. Италија хоће сада, противу свакога разума, да присвоји територије

чисто југословенске. Она тежи да створи на своме властитоме тлу иредепту, какву је имала у борби с Аустро-Угарском. Ми, представници Француске и Енглеске и Америке, скрећемо пажњу да ће то бити на штету Италије.

Италија, видевши тешкоће у Паризу, јер су Америка, Енглеска и Француска биле потпуно сложне, покушава да одвоји Енглезе. Успомене на Лорд Греја, који је помагао Италији да дође до Лондонскога Уговора 25. априла 1915., охрабриле су Италију да сад покуша са Лордом Керзоном засебне разговоре, тражећи Ријеку и демилитаризацију обале од Шибеника до которске луке; тај корак успева; Америка не учествује у преговорима; а Клемансо пристаје на овај нови предлог Италије.

То бива 9. децембра 1919., а 6. јануара 1920. се јавља Ф. Нити, тада шеф Италијанске владе, а сада емигрант у Француској, и тражи испуњење Лондонскога Уговора. Под овим погодбама: 1) Слободна држава Ријека, али са југозападном границом по Лондонскоме Уговору. 2) У тој држави мора се обезбедити италијанство Ријеке, којој већа опасност прети од Југословена него раније под Мађарском. 3) Уступање отока Цреса и Ластова. 4) Задар автономан, са јемством да Задрани могу саобраћати са Далмацијом. 5) Неутрализоваље обале и отока од Ријеке до утока Војуше у Јадранско Море. 6) Јемство за италијанска предузећа у Далмацији.

Америка се повлачи, чврста у одлуци. Сад Клемансо и Лојд Џорџ покушавају да на основу предлога Нитиа преговарају. Они усвајају слободну државу Ријеку; пристају да се очува италијанство града Ријеке и околице (corpus separatum), али да дође под Лигу Народа и да пристаниште буде нарочито обезбеђено за трговину Југославије, Румуније и Мађарске. Нису пристали да се неутралишу цела обала и острва, да се острво Црес уступи Италији иако су готови да дадну Ластово.

За Задар примају автономију, али да уђе у царинску унију са Југославијом. Дајући јемство за очување италијанских предузећа и право оптирања Италијана у Далмацији, Клемансо и Лојд Џорџ су изјавили да даље не могу ићи у попуштању.

Италија не прима ни ове предлоге. У једном подсетнику, побијајући да је раније дошло до неког споразума са Вилсоном о Јадранском Питању, Италијани признају Југословенима право на тражене територије, али су за Италију јачи стратегиски од народносних разлога. Сад је начело народности споредно за италијанску дипломатију. Клемансо предаје Трумбићу и Пашићу „ревидиране предлоге", 14. јануара 1920. Према томе ревидираноме предлогу: 1) Ријека и околина постаје независна држава под заштитом Лиге Народа; ријечко пристаниште и жељезничка станица прелазе у својину Лиге Народа, која има уредити ствар у интересу Југославије, Мађарске, Трансилваније и града Ријеке; 2) слободне државе Ријеке неће бити, а граница између Југославије и Италије биће путем крај обале, тако да цела жељезничка пруга од Ријеке северно кроз Аделсберг остане у Југославији; и да, обезбедивши одбрану Трста, сви чисто југословенски крајеви уђу у састав Југославије; 3) задарска општина постаје независна државица под заштитом Лиге Народа, са правом представљања пред иностранством; 4) Лошињ, Пелагруж и Вис — Италији, а остали отоци Југославији; сви отоци морају бити демилитаризовани.

На овај предлог југословенска делегација је одговорила 20. јануара 1920. Она предлаже о Ријеци: да ријечко пристаниште с великим молом, жељезницама и одговарајућом техничком покретном и непокретном опремом буде под Лигом Народа, али под управом Југославије, Сушак и пристаниште Барош, као једини трговински излаз, да припадне без икаква ограничења Југославији. У погледу италијанско-југословенске границе, она тражи да остане т.зв. Вилсонова линија (од Караванки на Поницу, Триглав,

Лаушевац, Кук, Ножицу, Скапице, Дебели Врх, Козјане, В. Главицу, Шију, Рабаз на мору). За Задар је тражила да га представља Лига Народа, ако Конференција Мира реши да задарска општина буде автономна. Осим тога, делегација је тражила демилитаризацију за сва острва у Јадранскоме Мору и да оток Вис припадне Југославији. Трговачка морнарица је требала бити подељена између Италије и Југославије, а ратна флота је имала бити додељена само Југославији.

Истога дана у вече позвани су пред Врховни Савет наши делегати Пашић и Трумбић, и у присуству Лојд Џорџа, А. Милрана, америчкога посланика, Клемансо је саопштио, да је прочитан у Савету њихов одговор и да га сматрају као негативан, да они остају при своме предлогу у потпуности (од 14. I. 1920.)

— Ви имате да изјавите примате ли предлог у целини или не. На случај да га не примате, — окренуо се Клемансо Пашићу и Трумбићу, — ми смо (Врховни Савет) овластили Нитија (Италију) да примени Лондонски Уговор.

— Ми смо предали одговор на ваш предлог и дали уступке, — одговорио је Пашић.

— Је ли то последња ваша реч или ћете прво влади саопштити?..

— Не можемо дати последњу реч, саопштићемо вашу изјаву влади.

— Добро, имате рок од четири дана за одговор. Тај одговор мора бити *да* или *не*. Више дискусије не може бити. Ако одговор не дође у овоме року сматраће се да се не пристаје на предлог (од 14. I. 1920.).

Истога дана је Вилсон ставио до знања Клемансоу и Лојду Џорџу да се он не слаже са њиховим предлогом ни за решење Јадранскога Питања, нити за решење Ријечкога Питања. Вилсон их чак пита, да ли су се они одлучили да отсада сами решавају Јадранско Питање.

Клемансо и Лојд Џорџ одговарају на љутито

питање из Вашингтона, да су они узели у решавање овај проблем, јер нису могли гледати како се заоштравају односи на југоистоку Европе, који могу довести до нежељених сукоба. Осим тога, њихов предлог, који је имао форму ултиматума према Југославији, — није у многоме, по њихову мишљењу, променио Вилсонов предлог. Ни Клемансо ни Лојд Џорџ нису могли да чекају на ново одлагање и на Вилсона. То је јасно, јер су били готови да, ако не приволе Југословене на попуштање, саопште београдској влади тајни Лондонски Уговор од 1915. и траже његово испуњење. Југословенска влада, и поред неких покушаја да југословенска делегација и она дођу у сукоб, није тада попустила од својих захтева.

На ово Вилсон, преко свога посланика у Паризу, одговара Лојд Џорџу и Клемансоу. Он разуме њихову хитњу, али налази да су они из основа променили његов предлог од 9. децембра 1919. и то у корист Италије а на озбиљну штету Југословена и Светскога Мира. Он јасно види да су Италијани одбацили његов предлог а примили предлог Лојда Џорџа и Клемансовљев. Ово што Клемансо и Лојд Џорџ предлажу, без знања и одобрења Америчке владе, мења из основа решење Јадранског Питања, чини га неизводљивим и лишава га оне одмерене правде, која је главни услов да Америка и даље настави сарађивање у Европи. Сам тај факат да се Југословени могу осећати принуђени или да предложе уступке своје или да им се наметну одредбе Лондонског Уговора не може изменити убеђење Америчке владе да не даје пристанак на решење које, и по слову и по делу и по методама за извршење, представља позитивно порицање начела ради којих је Америка ушла у рат. Ствари би друкчије стајале да је било каквога неслагања између Америке, Енглеске и Француске. Њега није било; све три државе су оштро осудиле претеране захтеве Италије. Али ови уступци, које сад Француска и Енглеска намеравају чинити Италији, показују да

оне иду до неправде, више него што је то досад било. Иако је желела и Америка да учини Италијанима све што може за њихове оправдане захтеве, она не може да жртвује начело због кога је ушла у рат, да би наградила неприличне амбиције једног свога савезника или да купује мир на Јадрану по цену, која ће бити повод за будуће светске ратове. Америка неће да призна једно неправедно решење, засновано на једном тајном уговору, чије одредбе не одговарају новоме стању ствари у свету, нити да пристане да се тај тајни уговор употреби као принудно средство. Америка ће пристати само на праведна решења; али Италија је стално таква решења одбијала.

„Решење Јадранскога Проблема, како се поставља за Америку, постаје основно питање. Оно је проба да ли уопште она може да сарађује с европским удруженим силама на великоме делу чувања светскога мира, отклањајући поводе за ратове. Једнакост и праведност морају бити темељ за сва међународна решења. Али, ако то не буду темељи међународних односа; ако једна држава, упорнија у својим неправедним захтевима од друге државе, на чијој је страни правда, наилази на потпору; ако се допусти насилно заузимање туђих области, и ако се доцније одобри отимачу његов рад као практичан излаз из ситуације; ако се имају унапред смишљени планови задовољити на рачун малих и слабих; ако треба и даље да буде по староме, а стари ред ствари је толико зла донео свету, — ако се не мисли уводити нови дух и нови ред ствари, онда Америка не може бити у друштву европских сила". За овакву политику Америка је још могла да се заузима, али не може да прима обавезе какве предлажу Клемансо и Лојд Џорџ за решење Јадранскога Проблема, што је неправда над неправдом.

„Ако се не приме они праведни и широки уступци које су Америка, Француска и Енглеска учиниле Италији у акту од 9. децембра 1919. онда Председник Вилсон, — а он сматра да се не може

ићи даље у уступцима Италији, мора озбиљно узети у оцену да ли да ратификује уговор са Немачком и да се одрече Француско-америчкога Уговора од 28. јуна 1919. који су сада на решавању пред Сенатом".

Југословенска делегација није била на чисто да ли треба ултиматум Клемансоа и Лојда Џорџа примити и пристати на услове њихове, или одбити. Пашић је био наклоњен да се прими, Трумбић да се остави без одговора, рачунајући обојица на Вилсонову помоћ. Најзад је, 29. I. 1920., дат одговор Врховноме Већу. Одговор је тражио даље разговоре и право да се у предлогу Већа могу извршити извесне измене ради осигурања мира на Јадрану. Она је даље тражила да јој се даду јемства, да ће италијанске трупе напустити одмах територије које би јој биле одузете, а не да се догоди оно што што су д'Анунцијо и адмирал Мило радили, окупирајући Ријеку, Задар и остало, не слушајући никакве наредбе из Рима и протест Врховног Већа, изазивајући чак и покољ француских војника на Ријеци. Делегација није помињала како јој је био из Београда јављен наш пристанак или на оно решење које Клемансо, Лојд Џорџ и Вилсон договорно о томе буду донели, или на оно које би један арбитражни суд донео. Исто тако делегација није помињала ни захтев да се реши положај Црне Горе, пошто је сматрала да се решењем питања о Јадранском Мору решава и положај Црне Горе.

Одговор, који су 17. фебруара 1920. упутили Вилсону на његову ноту од 13. фебруара, показује да су Клемансо и Лојд Џорџ решили да иду без Америке. Они полемишу са Вилсоном. Они налазе да је Јадранско Питање, у облику у коме је пред њима, готово једна ситница према другим питањима. Они оправдавају Италију, и правдајући њу скрећу на то пажњу, да је Америка пристала да у Чехословачку уђе око 3,000.000 Немаца, а у Пољску преко 3,500.000 Руса. Они признају да решење Јадранског Проблема није најбоље, али зато не

мисле да због тога излазе из Лиге Народа, верујући да ће се моћи доцније ствари поправити, како предвиђа и сам Устав Лиге Народа (чл. IX). Ако они помињу Лондонски Уговор од 1915., они сматрају да он њих обвезује, иако су се прилике измениле од 1915. кад је закључен, до 1919. кад се прави мир. Председник Вилсон се није слагао никако са овим разлагањима. Његово мишљење је да је главно начело ради кога се ратовало било: да „ниједна сила ни група сила немају права располагати територијама или политичком верношћу једнога народа. Кад није Аустро-Угарска имала право, немају право ни Француска, ни Енглеска, ни Италија, ни Америка, да располажу Југословенима без њихова добровољна пристанка. То начело се, уосталом, унело и у чл. 10 Устава Лиге Народа. Рат се водио да се Европа ослободи од непрекидног страха и опасности која је претила од до зуба наоружане Немачке. Начело самоопредељења народа и правде наместо нападања и политичкога насиља".

Вилсон је и даље остајао на томе да је онакво решење итало-југословенског спора какво су Лојд Џорџ и Клемансо спремили противно разуму. Оно је неизводљиво, а водиће сукобима. Ако је Вилсон противан томе то је баш ради могућности нових ратова. За тајни Лондонски Уговор нико од сила потписница није био за осам месеца париских преговора за мир. Сви су признали да је он имао важити за случај да је остала и даље Аустро-Угарска Монархија; али кад је ње нестало, нестаје и Лондонског Уговора. Италија је на највећи део уговорних промена пристала кад је добила више (као у области Трбижа, Лошиња и Уње, Виса и Пелагруж и т. д.). Вилсон није разумевао како Француска и Енглеска одступају од споразума од 9. децембра 1919. утврђеног с Америком и прелазе на Лондонски Уговор као алтернативу за случај да њихов ултимативни предлог од 20. јануара 1920. југословенска делегација не прими. Клемансо и Лојд Џорџ су прихватили не само становиште Италијана него и њихова објаш-

њења и разлоге, против којих су били месец дана раније, а не прихватају основу за решење граница у Истри и у Далмацији какву су признали за одређивање граница република Чехословачке и Пољске.

— Ја се слажем са Француском и Енглеском о жртвама Италије у рату. Америка јој је за то захвалила, али то није разлог да се донесе једно неправедно решење које ће довести до рата у будућности. Тако радити значи бити кратковид и не водити рачуна о страховитим жртвама које су други народи поднели. Ја не могу другим путем него досадашњим; Јадранско Питање се има решити у духу начела за која је вођен рат".

На ову последњу Вилсонову опомену Лојд Џорџ и А. Милреи су одговорили да за њих нема друге могућности за решење Јадранског Проблема него ли примити њихов нови предлог или применити Лондонски Уговор. Па ипак они 26. фебруара 1920. повукоше предлог од 14. јануара, оставивши Италији и нама да се непосредно разговарамо и споразумевамо.

17. Ријека.

Преговори с Италијом о Ријеци и целоме италојугословенскоме спору водили су се још у Сан Рему и у Паланци маја 1920., али коначна одлука је донесена у Рапалу новембра 1920. У Сан Рему је Италија изјавила Врховноме Већу да прима преговоре на темељу предлога од 9. децембра 1919. са неким изменама, а Југословенска влада нуди непосредне преговоре у почетку маја 1919. Састанак делегата Италије и Југославије одржан је 11. маја у Паланци, где их затиче оставка Нитијеве владе. Преговори се настављају у Спа, у Луцерну, па 8. новембра 1920. у Св. Маргарити Лигурској, и завршују се у Рапалу 12. новембра 1920. У том приморскоме месту код Ђенове делегати Југословенске влад закључили су уговор. Тим је уговором утврђена граница између Италије и Југославије. Горичка област, Градишка, Трст, Истра, острва Црес, Ло-

шиљ, Ластово, Пелагруж, прелазе у руке Италије, као и Задар са једним малим залеђем, Италија је добила суву и непосредну границу са Ријеком, која постаје суверена држава, у чије границе улазе варош Ријека са срезом ријечким и једним појасом Истре. Осим тога, Италијани су добили право да заштићују италијанаше на југословенској територији, који, не напуштајући њу, постају италијански поданици са правом да очувају своју веру и језик. Југославија је добила мање него што јој је хтео дати Вилсон, добила је, истина, извесна обећања о луци Барош, о бољим везама економске природе, и о јемству да се Хапсбурзи неће враћати у Аустрију и у Мађарску. Југославија, изгубивши коначно толике територије и преко по милиона својих сународника, није добила право него неодређено обећање да их неће силом италијанизирати у Италији; није јасно рашчистила положај Арбаније према Италији; није, најзад, добила, за оволике и овакве жртве, један политички споразум с Италијом, којим би се осведочиле пријатељске намере Италије према Југославији и њеној будућности на Балкану. Најтежа је обавеза наше земље, додата Рапалском Уговору, да ће оптанте сматрати, иако италијанске поданике, као потпуно равне југословенским грађанима, без контра-обвезе Италијанске владе да ће Југословени у Италији уживати сва и иста права за школу, за цркву, за језик, за своја занимања, као и сами италијански држављани.

Од Рапалскога Уговора настала су натезања око извршења појединих одредаба из тога уговора. Д'Анунцијо је још држао Ријеку по договору са Римском владом. Италијани се нису показивали вољни да евакуишу наше државне територије, иако је требало до 10. маја 1921. да напусте све три зоне. И ако је постојао одређени међународни уговор, Италијани су покушавали на многе начине да принуде нашу државу да се самостална држава Ријека не организује и да себи створе у Југославији један изузетни економски положај. Још у Рапалу Италија

је тражила од Југославије трговински уговор, којим ће водити специјална рачуна о италијанској индустрији, конвенцију за жељезницу којом би Италија продирала до Црнога Мора, нарочите повластице за експлоатације југословенских рудних поља, (угља и гвожђа); пловидбену конвенцију којом би се обезбедио саобраћај са Трстом; једном речи подређени економски и финансиски положај Југославије италијанској балканској политици. У погледу Задра исто тако, тражили су слободну зону од неких 700 кв. км. око Задра, заједно са нашим острвима.

Град Ријека са околином, до слома Аустро-Угарске Монархије, представљао је једну одвојену област и од Аустрије и од Мађарске, иако присаједињењу круни Св. Стевана. Са распадом Хапсбуршке Монархије Ријека је повратила своју независност и слободу Тријанонским Уговором, којим се Мађарска одрекла Ријеке. Рапалски Уговор је само потврдио то стање, и истакао свечану обавезу да ће Југославија и Италија „поштовати за вечита времена слободу и независност Ријеке." У априлу 1921. изабрана је Уставотворна Скупштина, а у октобру се састави прва ријечка влада и поче рад, пошто су јој Италијани били предали сву власт у руке. Ријечка влада и држава функционисале су до 3. марта 1922., а тога дана су Италијани ушли силом у Ријеку под изговором да штите Италијане, и принудили Владу ријечку и Уставотворну Скупштину ријечке државе, да побегну у Краљевицу. Од тога дана службена Италија, која није хтела пустити из руку жељезнице и читаву техничку организацију ријечкога пристаништа, постаје, после одласка д'Анунција и његових легионара, фактички иако нелегални господар на Ријеци. И тако је, под изговором разних влада да не могу одолети фашистима и њиховој снази, погажена свечана изјава Италије, дата у Рапалу, да ће вечито чувати независност и слободу државице Ријеке [чл. IV. Рапалскога Уговора, који је омеђунароћен регистровањем код Лиге Народа и потврђен још једном, али само донекле, конвенцијама

итало-југословенским закљученим у Санта Маргарити 1922.]. Протест прве владе слободне државе Ријеке код Лиге Народа и код држава које су је признале у току 1921. године није помогао, генерал Ђардино, указни гувернер Италије на Ријеци, почео је управљати Ријеком као каквом италијанском колонијом; онако исто као што су пре њега управљали и д'Анунцијо, и Ђунта, и Кабруна и други пустолови, које је потпомагала званична Италија.

Циљ Италије је био овај: или да Ријеку потпуно подвласти себи, или да направи од Ријеке једно такво итало-југословенско пристаниште какво би највише користило интересима италијанске увозне и извозне политике. Отуда су они предлагали Београдској влади најпре један конзорциум за саобраћајно-прометну управу пристаништа Ријека—Барош Делта—Брајдица и Сушак. Саставивши ова пристаништа уједно, а стављајући их под управу одбора од шест лица (два Италијана, два Југословена и два Ријечана). Италијанска влада, коју води Мусолини, мислила је да сву извозну и увозну трговину из Средње и Југоисточне Европе привуче Италији. Видевши да се јавно мњење у Југославији све јаче буни противу италијанских намера на Јадрану, одустало се од ових комбинација, као и од оне о деоби Ријеке између Италије и Југославије. Али су вођени преговори да се учини крај нелегалном стању у Ријеци; за Југословенску владу није остајало друго него, или непосредн ипреговори, — које је фашистичка влада тражила, или изнети спор пред Лигу Народа. Учинило се ово друго, јер је фашистичка влада намеравала да нити излази пред Лигу Народа нити прими њену одлуку о Ријеци. Почетком 1924. постигнут је споразум итало-југословенски, којим и Југославија и Италија пристају да се Ријека присаједини Италији за извесне накнаде на другој страни. Уз Римски Пакт, дошли су и други споразуми и конвенције; границе и главне сметње из прошлости су уређене, али остало је после овога дубоко неповерење и нерасположење између Италије и Југославије. Непри-

јатељска расположења према Италији су непрекидно расла; у току 1926., 1927., 1928. и 1929., она су доводила до многих спорова и сукоба. Римски Пакт о пријатељству између Италије и Југославије, потписан у Риму у почетку 1924. а чији је рок истицао 1928., престао је важити, иако постоје око 150 других разних уговора. Између Италије и Југославије остаће још дуго времена парница око Јадранскога Мора. Докле год то море не постане потпуно слободно, и докле Италијани не признаду начело *Балкан балканским народима,* дотле ће живети спор између Италије и Југославије.

18. Закључак.

Аустро-Угарска је огласила Србији рат 28. јула 1914. године. Повод за овај рат био је Сарајевски Атентат. Прави разлог за овај рат је био у намери Аустро-Угарске да ослаби утицај Србије међу Југословенима, који је од анексионе кризе 1908. растао из дан у дан. Аустро-Угарска није желела да Србија постане Пијемонт Југословена. Аустро-Немци су радили свим силама да се овај сукоб локализира, да буде рат између Србије и Аустро-Угарске — али то није успело; 4. августа 1914. ушле су Русија, Енглеска, Француска, Белгија, Немачка у рат. Србија је тада, као и све друге силе, обележила своје ратне циљеве. У часу када су се око Ваљева и Рудника водиле очајне битке између аустриских трупа и српске војске, Народна Скупштина је донела одлуку да се борба с Аустро-Угарском сматра као борба за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца, чему се придружује и Црна Гора.

У мају 1915. образује се Југословенски Одбор у који улазе емигранти из Аустро-Угарске, Срби, Хрвати и Словенци. Овај одбор упућује одмах владама Француске, Енглеске и Русије представку, у којој каже да су Срби, Хрвати и Словенци из Аустро-Угарске један народ, који је, иако раздвојен политичким границама, увек тежио да се уједини у

једну државу. Југословенски Одбор је тражио да се створи једна држава Срба, Хрвата и Словенаца. Овај Одбор, договорно са званичном Србијом, ради на остварењу тога циља; они имају везе са својим сународницима у Аустро-Угарској. У месецу мају 1917. посланици Југословенског Клуба, Царевинског Већа у Аустрији траже да се сви Словенци, Хрвати и Срби из Хапсбуршке Монархије уједине у једну самосталну државу, организовану на демократској основи а под жезлом Хапсбурга.

У јулу 1917. састављена је и потписана Крфска Декларација. На ово су пристали и Црногорци емигранти сакупљени око црногорскога Одбора за народно уједињење. У октобру 1918. представници свих политичких странака и народних организација из Босне, Херцеговине, Војводине, Хрватске, Славоније, Далмације, Истре, Трста, Словеначке створили су Народно Веће. Народно Веће је у часу распадања Двојне Монархије управљало пословима Срба, Хрвата и Словенаца у њој, а после се конституисало у неку врсту владе, без чијег пристанка није могла ни једна покрајина или група Срба, Хрвата и Словенаца радити ма шта на своју руку или преговарати и закључивати о својој судбини. Народно Веће је имало за циљ уједињење целокупнога народа Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку суверену националну државу. Народно Веће је одмах образовало покрајинске владе у Далмацији, Босни, Хрватској, Славонији, у Трсту и на Ријеци. Народно Веће чини кораке преко Југословенског Одбора и непосредно у Америци, Италији, Енглеској и Француској да оне признаду и формално нову државу састављену од покрајина југословенских у бившој Двојној Монархији. Радикална влада г. Н. Пашића признала је 8. новембра 1918. Народно Веће као законитога представника Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске. Иста влада је тражила једновремено од савезничких сила да и оне признаду Народно Веће као закониту владу Југословена из Аустро-Угарске. Америка, Енглеска, Италија и

Француска нису признале Народно Веће као посебну владу.

Кад је 11. новембра 1918. закључено примирје, постојале су три државе: Црна Гора, Србија и држава аустро-угарских Срба, Хрвата и Словенаца. Али, уочи самога примирја у Женеви је закључен један споразум, између представника Србије и Народнога Већа, по коме је створена једна држава у коју су ушли Србија и држава Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске. Тај споразум није на делу остварен, него је Народно Веће извршило уједињење обе државе и без њега. Долази Привремено Народно Представништво које састављају Народно Веће, српска Народна Скупштина и црногорска Народна Скупштина. Привремено Народно Представништво са Краљем Србије до састава Уставотворне Скупштине врши врховну власт. На дан 25. новембра 1918. донела је Скупштина у Новоме Саду, састављена од представника Баната, Бачке, Барање, одлуку да се присаједини Србији, а 26. новембра сличну одлуку доноси у Подгорици и црногорска Народна Скупштина. На дан 1. децембра 1918. проглашено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у јединствену државу. Том приликом су измењане, писмено, између Народног Већа и Намесника краљевске власти основе за постанак и уређење државе Срба, Хрвата и Словенаца. Сједињене Државе Америке су прве у јануару 1919. признале нову државу, а тек доцније Француска и Енглеска. Италија је до 1919. није признавала.

У новембру 1920. године извршени су избори за Уставотворну Скупштину, а у априлу је почет начелни претрес новога Устава, који је примљен на Видов-дан 1921. године, без учешћа Хрватске Сељачке Странке Ст. Радића. Главна битка је вођена о унутрашњем уређењу државе.

Видовдански Устав признаје племенско тројство, како каже г. Сл. Јовановић, али сматра да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, који треба

организовати, не у савез држава него у једну јединствену државу.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ЛЕСКОВАЦ

Из свега што је изложено у овој књизи видиш се да није било лако стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Она није дело једнога нараштаја, а по готову не дело једнога човека или неколико људи. Главни чинилац при стварању били су народни морал и народна снага организована у војсци. Огромним напорима нашега народа и стицајем ванредно повољних прилика, каже Д-р Јов. Цвијић, дочекало се да готово сав српски део и највећи део Хрвата и Словенаца створе једну државу од око 252.000 кв. км. и 12,800.000 становника. Нова држава продире до Јадранскога Мора и до италијанских земаља, и то има утицаја на њен развитак и међународне везе. Држава је зашла дубоко у Јадранско Море, у којему Италија држи најважније тачке, на северу у Централну Европу, а на југу до врата Белога Мора и истока. Граница према Мађарској није заштићена, али је ту Београд, који је својим положајем одређен да у панонској равници изазива велике догађаје и да је доминира. Дунав, Тиса, Драва и Сава које протичу кроз њу и иду ка Београду, стварају од њега све веће пловидбено средиште. У Београду се укрштају и сви главни жељезнички путеви са севера, југа и запада. Нови географски положај наше државе ствара јој тешким политички положај. Држава није више хомогена, у њој је доста странога народа, а области у њој су, и по култури, и по духовном расположењу, и по привредној структури народа и земље, разноврсне. И зато идеја јединства тек има да се израђује. Она је ближа сељачким масама него варошким; варошка интелигенција је тешко прима, нарочито она која је нижа.

Створена је Југословенска Држава, али треба сад створити Југословене. Због тога су досадашње кризе и борбе, и њих ће бити још за дуг низ година.

Друкчији начин живота, друкчији погледи на свет и живот, узајамно прилагођивање између становништва разних области мора доводити до поремећаја и судара, каже Цвијић. Само, они ће бивати пролазни. Много је штете нанело и истицање партиских људи и партија које себи приписују заслугу за народно уједињење. Оно што су многа покољења скоро читав један век радила на уједињењу, које је донекле и синтеза тих јуначких напора, они су бележили себи у заслугу; то је једна сметња, коју народ отклања. Наш народ је често изводио на прави пут оне који су га водили странпутицом.

БИБЛИОГРАФИЈА

Овде су побројане важније књиге којима се писац служио при изради овог дела.

а) Југословенске

Бугарска: Дипломатски Документи, издање службено I и II; Vošnjak B.: U borbi za ujedinjenu narodnu državu, 1928; Ђорђевић М.: Србија и Југославија, Београд, 1922; Jadranska Straža: Almanah — Београд—Сплит; Јевтић Б.: Сарајевски Атентат, Сарајево 1923; Paulova Mil.: Jugoslovenski Odbor, Zagreb 1925; Плава Књига: Српска П. К., Ниш 1914, Pariz 1915; Potočnjak: Iz Emigracije, Zagreb 1919; Радославов: Бугарија и Световната Криза, Софија 1923; Сетон Ватсон: Сарајево, Загреб, изд. Н. Европе, 1926; Стојановић Ник.: Југословенски Одбор, Загреб 1927; Томић Јов.: Југославија у емиграцији, Београд 1921; Hinković H.: Iz Velikoga Doba, Zagreb 1927; Šišić Ferd.: Dokumenti o postanku Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914—1919, Zagreb1920.

б) Стране

Les Affaires Balkaniques 1912 – 1914, Documents Diplomatiques, Paris 1922, 3 св; Asquith: The genesis of the War, London 1923; Bacrenreither: Fragmente Eines Politischen Tagebuches, Berlin 1928; Bethmann Holweg: Souvenirs, Paris 1922; Bourgeauis Emile et Georges Pages: Les Origines et les Responsabilites de la grande Guerre, Paris 1921; Burian Stephan: Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege, Berlin 1923; Churchill Winston: The World Crisis 1911—1914 the Affermath, London 1927—1928; Conrad von Hetzendorf: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918, 4 св. Wien 1923; Czernin: Im Weltkriege Berlin 1919; Edvard Beneš: Souvenirs de Guerre et de Revolution. Paris 1928; Daniloff: Russland und Weltkrieg 1914—1915, Jena 1924; Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914 — Wien 1919; Bayeriche Documente, München 1924; Kriegsschuldfrage und bayerische Documente, München 1924; Ernst Otto: Franz Joseph I in seinen Briefen, Wien 1924; Eckardstein: Diplomatische Enthüllungen zum Urspung des Weltkrieges, Berlin 1919; Fay Sidney: New Light on the Origins of the World War, New York 1921; Fraknoi: Die Ungarische Regierung und die Entstehung Des Weltkrieges, Wien 1919; Glesl: Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient, Berlin 1927; Gooch: History of modern Europe, London 1923; Goos: Das Wiener Cabinett und die

Entstehung des Weltkrieges, Berlin 1919; Headlam: The History of Twelve days July 24 to August 4-th, London 1925; Jagow: Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges, Berlin 1919; Immanuel: Serbiens und Montenegros Untergang, Berlin 1923; Jonescu: Souvenirs, Paris, Les origines de la guerre; Kanner: Kaiserliche Katastrophen Politik, Wien 1922; Ursachen des Weltkrieges, Wien 1923; Kautsky: Comment s'est dachainé la guerre mondiale, Paris 1921; Kennedy: Old Diplomacy and New, London 1922; Kriegsschuldfrage: Monatsschrift für internationale Aufklärung, Berlin; Lichnovsky: My mission in London, 1912—1914, London 1919; Livre noir; Archives russes, I, II, св. Paris 1922—1923; Ludendorff: Meine Kriegserinnerungen 1914—1918, Berlin 1919; Ludwig Emil; Guillaume II, Paris 1927; Margguti Albert: Vom Alten Kaiser; persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I, Wien 1924; Morgenthau: The Secrets of the Bosporus, London 1918; Oman: The Outbreak of the War 1914—18, London 1919; Page Walter: The Life and leters of W. P., London 1924; Paléologue Maurice: La Russie des tsars pendant la Grande Guerre, Paris, 1922; Poincaré: Les origines de la guerre, Paris 1921; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, (32 — 53 св) Berlin, 1929; Pribram: Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914, Wien 1920; Renouvin P.: Les origines Imediates de la guerre, Paris 1925; Ribot: Lettres à un ami, Paris 1924; Schoen: Mémoires, Paris 1920; Sixte de Bourbon: L'offre de paix séparée de l'Autriche, Paris 1920; Steed H. W.: Through thvirthy Years 1892—1922 I, II London: Suchomlinow: Die Russische Mobilmachung im Lichte amtlicher Urkunden und Die Enthüllungen des Prozesses, Bern, 1924; Temperley, Gooch: Britisch Documents, origins of the war 1898—1914, London 1926; Szylassy: Der Untergang der Donaumonarshie, Berlin, 1921; Watson Seton: The Southern Slaw Question and the Habsburg Monarchy, 1911, 1913; The Rise of Nationality in the Balkans, London, 1917; German Slaw and Magyar, London 1917; Slavonic Rewiu, London 1922 пт.д Wendel Hermann: Die Habsburger und die Südslawenfrage Frankfurt 1924; Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit, 1925; Werkmann: Der Tote auf Madeira, München 1923.

САДРЖАЈ.

СТР.

Ослобођење и уједињење

1. Пробој Солунског фронта и Бугарска 3
2. Слом Отоманске Царевине 15
3. Слом Аустрије 17
4. Слом Немачке 21
5. Права одговорност за Светски Рат 33

1. Држава Срба, Хрвата и Словенаца 37
2. Лондонски Уговор 45
3. Русија и Јадрански спор 48
4. Крај 1915. и деоба Србије 55
5. Добровољци 66
6. Општи положај на Балкану 71
7. Русија и Банат 76
8. Пропаганда 80
9. Крфска Декларација 97
10. Вилсонових четрнаест тачака 105
11. Побуне југословенских морнара 108
12. Слом непријатеља 112
13. Црна Гора за уједињење 113
14. Југословени у Аустро-Угарској 119
15. Уједињење 123
16. Јадранско питање 124
17. Ријека 136
18. Закључак 140

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПО 94(497.1)
ЈОВАНОВИЋ Ј. М.
Стварање заједничке др
ЛЕСКОВАЦ
000007974
COBISS ©